ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΓΙΑ ΑΕΙΦΟΡΟ ΓΕΩΡΓΙΑ»

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Εισηγητής: Τσαγκαράκης Νικόλαος

Επιβλέπων: Βασσάκης Κωνσταντίνος

©2023

HELLENIC MEDITERRANEAN UNIVERSITY

SCHOOL OF MANAGEMENT AND ECONOMICS SCIENCE

DEPARTMENT OF MANAGMENENT SCIENCE AND TECHNOLOGY

«SOCIAL ENTREPRENEURSHIP AND RURAL DEVELOPMENT: EXAMINING INITIATIVES FOR SUSTAINABLE AGRICULTURE»

DIPLOMA THESIS

Student : Tsagkarakis Nikolaos

Supervisor : Vassakis Konstantinos

©2023

<u>Υπεύθυνη Δήλωση</u> *: Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην πτυχιακή εργασία. Επίσης έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνω ότι αυτή η πτυχιακή εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για τις απαιτήσεις του προγράμματος σπουδών του Τμήματος Διοικητικής Επιστήμης και Τεχνολογίας του ΕΛ.ΜΕ.ΠΑ.*

Περίληψη

Η εργασία εξετάζει τη σχέση μεταξύ κοινωνικής επιχειρηματικότητας και της ανάπτυξης του αγροτικού τομέα με έμφαση στην αειφορία και προσπαθεί να αναλύσει το πώς οι κοινωνικές επιχειρήσεις μπορούν να συμβάλλουν στη βελτίωση της ποιότητας ζωής στις αγροτικές περιοχές και στην ενίσχυση της βιώσιμης γεωργίας. Συγκεκριμένα, η μελέτη επικεντρώνεται σε διάφορες πρωτοβουλίες και προγράμματα που έχουν υιοθετηθεί για την προώθηση βιώσιμων γεωργικών πρακτικών στην Ελλάδα. Αυτές οι πρωτοβουλίες περιλαμβάνουν την εφαρμογή καινοτόμων γεωργικών τεχνικών, την εκπαίδευση των αγροτών σε βιώσιμες πρακτικές, και τη δημιουργία κοινωνικών συνεταιρισμών που ενισχύουν την τοπική οικονομία και προστατεύουν το περιβάλλον.

Η εργασία επιδιώκει να καταδείξει τη σημασία της κοινωνικής επιχειρηματικότητας ως εργαλείο για την αγροτική ανάπτυξη, προσφέροντας λύσεις που είναι οικονομικά βιώσιμες και κοινωνικά ωφέλιμες. Μέσω της ανάλυσης συγκεκριμένων περιπτώσεων και δεδομένων, προτείνει τρόπους με τους οποίους οι κοινωνικές επιχειρήσεις μπορούν να ενσωματωθούν στην αγροτική πολιτική για να προάγουν την αειφορία και την οικονομική ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών.

Λέξεις κλειδιά: επιχειρηματικότητα, κοινωνία, κοινωνική επιχειρηματικότητα, γεωργία, βιωσιμότητα, αειφορία, αγροτική ανάπτυξη.

Summary

The paper examines the relationship between social entrepreneurship and the development of the agricultural sector with emphasis on sustainability and tries to analyze how social enterprises can contribute to improving the quality of life in rural areas and enhancing sustainable agriculture. Specifically, the study focuses on various initiatives and programs that have been adopted to promote sustainable

agricultural practices in Greece. These initiatives include the implementation of innovative agricultural techniques, the training of farmers in sustainable practices, and the creation of social cooperatives that strengthen the local economy and protect the environment.

The paper seeks to demonstrate the importance of social entrepreneurship as a tool for rural development, offering solutions that are economically viable and socially beneficial. Through the analysis of specific cases and data, it proposes ways in which social enterprises can be integrated into rural development of rural areas.

Keywords: entrepreneurship, society, social entrepreneurship, agriculture, sustainability, rural development.

Περιεχόμενα

Περίληψη 4

Κατάλογος Εικόνων 6

Κατάλογος Πινάκων 6

Εισαγωγή 7

Κεφάλαιο 1 Κοινωνική Επιχειρηματικότητα 9

1.1 Η έννοια της επιχειρηματικότητας 9

1.1.1 Σκοποί της Επιχειρηματικότητας 11

1.2 Η έννοια και οι σκοποί της Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας 12

1.3 Διαφορές μεταξύ επιχειρηματικότητας και κοινωνικής επιχειρηματικότητας 14

Κεφάλαιο 2. Αγροτική Ανάπτυξη 17

2.1 Ιστορική Αναδρομή και εξέλιξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας 17

2.2 Η έννοια και ο σκοπός της αγροτικής ανάπτυξης 19

2. 3 Η κατάσταση της γεωργίας στην Ελλάδα του σήμερα 20

2.3. 1. Εκτάσεις και Οικονομικά Μεγέθη 20

3.3.2 Γεωργικές Πρακτικές 22

2.3. 3 Το ανθρώπινο Δυναμικό 23

2.4 Εθνικά μέτρα για την Αγροτική Ανάπτυξη 23

Κεφάλαιο 3. Αειφορία και αειφόρος ανάπτυξη 26

3.1 Εννοιολογικό πλαίσιο της έννοιας της αειφορίας 26

3.2 Αειφόρος Γεωργία 27

3.2.1 Η Πολυλειτουργικότητα της Γεωργίας 29

Κεφάλαιο 4. Κοινωνικές Επιχειρήσεις για την Αειφόρο Γεωργία στην Ελλάδα 31

4.1 Κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα 31

4.2 Μη κυβερνητικές Οργανώσεις στην Ελλάδα 33

4.3 Παρουσίαση πρωτοβουλιών και προγραμμάτων για την αειφόρο γεωργία 35

Κεφάλαιο 5. Συμπεράσματα και Προτάσεις 45

5. 1. Συμπεράσματα 45

5.2 Προτάσεις 46

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 49

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1 . Οι 18 στόχοι της βιώσιμης ανάπτυξης 28

Εικόνα 2 . Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. AgroID 36

Εικόνα 3 . Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. ΕΠΤΑΣΤΙΚΤΟΣ 37

Εικόνα 4 . Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. Liofyllo 38

Εικόνα 5 . Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. Elia Olive Olive Group 39

Εικόνα 6 . Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. ΠΑΛΑΙΟΒΡΑΧΑ 39

Εικόνα 7 . Λογότυπο Κοιν.Σ.Επ. Σπείρα Γης 40

Εικόνα 8 . Λογότυπο της Μη Κυβερνητικής Εταιρείας Νέα Γεωργία Νέα Γενία 42

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1. Διαφορές μεταξύ επιχειρηματικότητας και κοινωνικής επιχειρηματικότητας 16

Πίνακας 2. Συνεισφορά του πρωτογενούς Τομέα στο ΑΕΠ της Ελλάδας 22

Πίνακας 3. Χρηματοδοτική Κατανομή των βασικών τύπων παρεμβάσεων της Αγροτικής Ανάπτυξης του Στρατηγικού Σχεδίου ΚΑΠ 2023-2027 25

Πίνακας 4. Συγκεντρωτικός Πίνακας Επιχειρήσεων για την Αειφόρο Γεωργία 43

Εισαγωγή

Η επιχειρηματικότητα χαρακτηρίζεται από την ικανότητα της να μπορεί να αναπτυχθεί σε πολλούς κλάδους. Για την κοινωνική διάσταση της

επιχειρηματικότητας έχουν εδώ και χρόνια κάνει την εμφάνισή τους κοινωνικές επιχειρήσεις, όπου και αυτές έχουν την ίδια ικανότητα να αναπτύσσονται σε πολλούς κλάδους της οικονομίας, όμως η βασική διαφορά τους είναι ότι έχουν χαρακτήρα κοινωνικό και συνδυάζουν την οικονομική δραστηριότητα με την κοινωνική πρόοδο και τον σεβασμό προς το περιβάλλον. Η ύπαρξη και η ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι απότοκα μιας γενικευμένης προσπάθειας για τη δημιουργία μιας καλύτερης κοινωνίας, όπου οι οικονομικές δραστηριότητες δεν αποσκοπούν μόνο στο κέρδος, αλλά και στην κοινωνική αλληλεγγύη, την προστασία του περιβάλλοντος και την προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης.

Τα τελευταία χρόνια με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και των μέσων και εργαλείων που αυτή έχει επιφέρει, παρατηρείται μεγάλη εξέλιξη και στον τομέα της γεωργίας. Με την επιχειρηματικότητα να έχει αναδειχθεί ως κινητήρια δύναμη στον αγροτικό κλάδο, η γεωργία έχει μετατραπεί σε έναν ζωντανό και καινοτόμο τομέα αφήνοντας πίσω την καπιταλιστική μορφή των τελευταίων χρόνων και έχοντας εξελιχθεί σε κάτι ακόμα πιο σύγχρονο. Ο συνδυασμός της επιχειρηματικής τεχνικής και της γεωργικής πρακτικής αποτέλεσε το έναυσμα για την δημιουργία μιας νέας γενιάς αγροτών, που δεν ασχολούνται μόνο με την καλλιέργεια της γης τους, αλλά και με την έξυπνη προώθηση των προϊόντων τους και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας απέναντι σε άλλους αγρότες χρησιμοποιώντας επιχειρηματικές τεχνικές περιηγούμενοι στην πολυπλοκότητα μιας παγκόσμιας αγοράς. Η δημιουργικότητα, η προσαρμοστικότητα και η στρατηγική σκέψη αποτελούν πυλώνες της εξέλιξης αυτής στην γεωργική βιομηχανία.

Η επιχειρηματικότητα στον αγροτικό κλάδο καλύπτει μία σειρά δραστηριοτήτων, από την βιώσιμη γεωργία έως τις νέες επιχειρήσεις αγροτοβιομηχανίας και γεωργικής τεχνολογίας. Αυτή η συλλογική προσέγγιση οδηγεί τον αγρότη να ενστερνιστεί τον ρόλο του αγροτοεπιχειρηματία (Agri Preneur) με σκοπό να συνδυάζει την γεωργία με την καινοτομία της επιχειρηματικής γνώσης. Ο πληθυσμός και το προσδόκιμο ζωής αυξάνεται εκθετικά έχοντας ως αποτέλεσμα την μεγαλύτερη ζήτηση για διατροφικά

προϊόντα. Λόγω της περιορισμένης διαθέσιμης καλλιεργήσιμης έκτασης, της αυξημένης ζήτησης για σίτιση και την ανησυχία των περιβαλλοντικών προβλημάτων, που επικρατούν στον πλανήτη, οφείλουμε να στραφούμε σε εφαρμογές, που οδηγούν στην διασφάλιση της βιωσιμότητας της γεωργίας, μέσω καινοτόμων λύσεων και ιδεών. Αυτό διεκπεραιώνεται συλλογικά εξετάζοντας πρωτοβουλίες για την αειφόρο ανάπτυξη στον τομέα της γεωργίας, με την βοήθεια που παρέχουν τα κράτη αλλά και οι διάφορες Κοινωνικές Επιχειρήσεις.

Κεφάλαιο 1 Κοινωνική Επιχειρηματικότητα

1.1 Η έννοια της επιχειρηματικότητας

Ο όρος της Επιχειρηματικότητας διαφέρει ανάλογα την πτυχή και την οπτική εκείνου που την εξηγεί. Για αυτόν τον λόγο θα σημειωθούν παρακάτω το πως διαφορετικές υπηρεσίες, θεσμοί και οργανισμοί ορίζουν την σημασία της επιχειρηματικότητας και το τι έχει να προσφέρει τόσο σε έναν νέο όσο και σε έναν παλαιότερο επιχειρηματία. Το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων μέσω του τμήματος Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (Τομέας Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού) εξηγεί την επιχειρηματικότητα ως ένα σύνολο επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που απαρτίζονται από την δημιουργία νέων επιχειρήσεων, την εισαγωγή νέων προϊόντων και τεχνολογιών στην αγορά και την εύρεση ευκαιριών στον χώρο των επιχειρήσεων και επιχειρηματιών. Με τον όρο «Επιχειρηματικότητα» αναφέρεται επίσης η ικανότητα ενός οργανισμού ή μιας εταιρίας να σχεδιάζει και να εφαρμόζει μια ιδέα για να την παραδώσει, με έξυπνο ανταγωνιστικό και αποτελεσματικό τρόπο (Τζεπόγλου, 2000).

Ένας άλλος κολοσσός της εκπαίδευσης, το Stanford University, μας δίνει μία διαφορετική οπτική, όπου η επιχειρηματικότητα είναι όταν ένα μεμονωμένο άτομο ή μια μικρή ομάδα συνεργατών ξεκινά μια πρωτότυπη πορεία για να δημιουργήσει ένα νέο εγχείρημα. Οι επίδοξοι επιχειρηματίες αναζητούν ενεργά μια συγκεκριμένη επιχειρηματική επένδυση και είναι αυτοί που φέρουν τους μεγαλύτερους κινδύνους που συνδέονται με το έργο. Επομένως, αυτό το άτομο μπορεί επίσης να ωφεληθεί περισσότερο εάν το έργο είναι επιτυχές. Η επιχειρηματικότητα περιτριγυρίζεται από την καινοτομία και την εύρεση πρωτότυπων τρόπων για την δημιουργία νέων προϊόντων - υπηρεσιών, καθώς και από την επιχειρηματική νοοτροπία και ικανότητα, το πως - δηλαδή- ένας επιχειρηματίας αντιλαμβάνεται την κάθε κατάσταση και οι πράξεις που μπορεί να ακολουθήσει για την διεκπεραίωση της (Stanford, 2024).

Ένας επιχειρηματίας επιδιώκει σε πρώτο βαθμό τα ατομικά του συμφέροντα, έχοντας ως κύριο στόχο την ανάπτυξη των επενδύσεων του στο πλαίσιο ενός συστήματος αγοράς ή οικονομίας στην κοινωνία την οποία βρίσκεται. Η επιχειρηματικότητα είναι μια πολύ ευρεία έννοια. Στην οικονομική θεωρία, η επιχειρηματικότητα αποτελεί "έναν από τους βασικούς συντελεστές παραγωγής μαζί με την εργασία, τη γη, τις πρώτες ύλες και το κεφάλαιο." Σύμφωνα με το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, επιχειρηματικότητα ορίζεται η δραστηριότητα για την υλοποίηση μιας ιδέας εκμεταλλευόμενη των συντελεστών παραγωγής (γη, κεφάλαιο, εργατικό δυναμικό) έχοντας ως αποτέλεσμα την συλλογή αγαθών και την δημιουργία νέων προϊόντων, υπηρεσιών και τεχνολογιών με σκοπό την μεγιστοποίηση του κέρδους (Κορρές & Μανώλης, 2011-12).

Μια τέταρτη εκδοχή της έννοιας της επιχειρηματικότητας βασίζεται γύρω από τον κόσμο της νομικής και της δημόσιας πολιτικής. Σύμφωνα με τα λόγια των Doug McCullough (εταιρικός δικηγόρος) και Brooke Medina (διευθύντρια επικοινωνίας), η επιχειρηματικότητα είναι η προσπάθεια δημιουργίας, ιδιοκτησίας και εμπορευματοποίησης μιας ιδέας, τεχνολογίας, προϊόντος ή υπηρεσίας και οι πιθανότητες κινδύνου και απόδοσης, που συνδέονται με αυτή. Η βασική ιδέα της επιχειρηματικότητας επικεντρώνεται στην δημιουργία, την υλοποίηση των ιδεών, των τεχνολογιών και των προϊόντων, καθώς και τη αποδοχή των ρίσκων και των ανταμοιβών που αποτελούν αποτελέσματα όλων των πράξεων των επιχειρηματιών. Και εδώ γίνεται αναφορά στο κομμάτι της καινοτομίας και της πρωτοπορίας, καθώς - όπως φαίνεται- είναι απαραίτητες για την υλοποίηση μιας επιχειρηματικής ιδέας χωρίς να γίνεται σαφές η επιτυχία ή αποτυχία της. Ως τρανό παράδειγμα αναφέρεται η Uber η οποία μέσα από την σύσταση μιας εφαρμογής επιχείρησε να αυξήσει τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων ταξί και να εφαρμόσει μία διευκόλυνση στο κομμάτι της μετακίνησης των πολιτών με το πάτημα ενός κουμπιού με πολύ χαμηλό κόστος για τους χρήστες της (McCullough & Medina, 2019).

Παρόμοια παραδείγματα επιχειρήσεων με καινοτόμο χαρακτήρα -στην Ελλάδα- μπορούν να αποτελέσουν οι εφαρμογές παράδοσης φαγητού (πχ. efood, wolt, box), οι μέθοδοι γρήγορης παράδοσης δεμάτων (πχ. BoxNow), όπως και οι εφαρμογές εξυπηρέτησης πελατών που ανήκουν σε εταιρείες κινητής τηλεφωνίας (πχ. nova, cosmote, vodafone). Βέβαια μία επιχείρηση δεν μπορεί να επικεντρωθεί μόνο στην δημιουργία μίας εφαρμογής για γρήγορη και εύκολη εξυπηρέτηση, αλλά και στην δημιουργία νέων, βελτιωμένων και χρήσιμων προϊόντων και υπηρεσιών σε φυσική ή ηλεκτρονική μορφή.

Συνοψίζοντας , η επιχειρηματικότητα βασίζεται σε ένα άτομο ή ένα σύνολο ατόμων που συγκροτούν μια επιχείρηση σχεδιάζοντας ή εφαρμόζοντας μία ιδέα, έχοντας υπόψη τους τους κινδύνους και τα ρίσκα , αλλά και τα οφέλη τα οποία μπορούν να τους αποφέρουν νέες ιδέες , προϊόντα , υπηρεσίες και τεχνολογίες. Μία επιχείρηση οφείλει να είναι ευρηματική και δημιουργική για την ασφαλή και σωστή λειτουργία της στον τομέα ανάπτυξης και παραγωγής των υπηρεσιών που θέλει να προσφέρει, έτσι ώστε να μπορεί να αποφέρει μεγαλύτερο κέρδος παρά ζημία.

1.1.1 Σκοποί της Επιχειρηματικότητας

Η επιχειρηματικότητα δεν έχει μόνο ένα σκοπό, αλλά πολλούς που διαφέρουν από εταιρεία σε εταιρεία και από κατάσταση σε κατάσταση.

Κύριος γνώμονας της επιχειρηματικότητας, είναι η δυνατότητα να είναι κανείς κυρίαρχος των πράξεων και των ιδεών του αλλά και να αποσκοπεί σε μεγαλύτερα κέρδη και εισοδήματα. Η εξισορρόπηση της επαγγελματικής και καθημερινής ζωής και η δυνατότητα απελευθέρωσης των ιδεών ενός επιχειρηματία αποτελεί ένα σημαντικό μέρος για το ξεκίνημα μιας νέας επιχείρησης (McCullough & Medina, 2019).

Σύμφωνα με τους Κορρέ και Μανώλη (2012), σκοπός της επιχειρηματικής δραστηριότητας είναι η αρμονική ένωση των συντελεστών παραγωγής για την

παραγωγική δραστηριότητα, ώστε να επιτευχθεί η παραγωγή ποιοτικών προϊόντων με το χαμηλότερο δυνατό κόστος, διατηρώντας, όμως, προοπτικές κέρδους. Όσον αφορά τις διοικητικές διαδικασίες στις επιχειρήσεις, η δικαιοδοσία και η ευθύνη για την λήψη αποφάσεων και έκδοση ορισμένων εντολών δίνεται σε στελέχη της επιχείρησης με κάποια ιεραρχία. Βασική προϋπόθεση για την ανάληψη ευθυνών λήψης αποφάσεων και έκδοσης εντολών είναι η πρωτοβουλία για λήψη αποφάσεων και δράσης. Μεταξύ των βασικών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και αρμοδιοτήτων σε μια επιχείρηση είναι η πρόβλεψη και προγραμματισμός (Planning), η οργάνωση (Organizing), η επικοινωνία και συντονισμός (Leading) και τέλος ο έλεγχος και αξιολόγηση (Controlling).

Οι δυνατότητες που μπορεί να έχει ένας αυτόνομος επιχειρηματίας (ένας άνθρωπος που θέλει να ξεκινήσει ή έχει μία δική του επιχείρηση) και μη, συνδέονται πολύ με τους σκοπούς της επιχειρηματικότητας. Σύμφωνα με τον Οδηγό της Επιχειρηματικότητας, ο οποίος επικεντρώνεται στους ανθρώπους που θέλουν να δημιουργήσουν μία δική τους επιχείρηση, ως σκοποί της επιχειρηματικότητας αναφέρονται οι παρακάτω:

- Να κινείται υλοποιώντας τις ιδέες του,
- να διευρύνει τους ορίζοντες της δημιουργικότητας του,
- να κερδίσει τις ανταμοιβές των κόπων της εργασίας της ευχαρίστησής του και
- να είναι κυρίαρχος του εαυτού του χωρίς να εξαρτάται και να ελέγχεται από τρίτους ή ανωτέρους του.

Συγχρόνως, ο επιχειρηματίας με την δημιουργία μίας επιχείρησης συμβάλλει στην αειφόρα της κοινωνίας και της οικονομικής ακμής ανοίγοντας νέες θέσεις εργασίας και προσφέροντας αγαθά υπό την μορφή προϊόντων και υπηρεσιών χρήσιμα στους ανθρώπους της εκάστοτε περιοχής (ΚΕΣΥΠ Λ. Πύργου, 2008)

1.2 Η έννοια και οι σκοποί της Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας

Η αδυναμία του κρατικού και του δημόσιου μηχανισμού των χωρών να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες, που προκύπτουν συνεχώς στην κοινωνία, έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα συγκρότησης επιχειρήσεων, που προτεραιότητα τους θα αποτελεί η κάλυψη τέτοιων κοινωνικών αναγκών. Μια πρώτη προσέγγιση του *τί είναι η κοινωνική επιχειρηματικότητα;* , λοιπόν, θα μπορούσε να είναι όταν οι επιχειρήσεις στοχεύουν στην επίτευξη κάποιου κοινωνικού σκοπού και στην επίλυση προβλημάτων που αφορούν την κοινωνία.

Τέτοια προβλήματα μπορεί να αφορούν την εκπαίδευση, το περιβάλλον, την φτώχεια, την παροχή υπηρεσιών υγείας, τη ανεργία κ.ά. Οι κοινωνικοί επιχειρηματίες έχουν ως όραμα το γενικό καλό της κοινωνίας και δεν διστάζουν να ρισκάρουν γι' αυτό μέσα από τις καινοτομίες και τα επιτεύγματα τους.

Σύμφωνα με το ΙΑΕ (Ινστιτούτο Ανάπτυξης και Επιχειρηματικότητας), η αδυναμία του κράτους και των εθνικών δημόσιων φορέων, να ανταποκριθούν στις αναδυόμενες ανάγκες της κοινωνίας φέρνει στο προσκήνιο το πρόβλημα της ίδρυσης επιχειρήσεων, που δίνουν προτεραιότητα στην κάλυψη αυτών των αναγκών.

Κοινωνική είναι η επιχειρηματικότητα, κατά την οποία οι επιχειρήσεις στοχεύουν στην επίτευξη ορισμένων στόχων με κοινωνικό απόηχο και στην επίλυση προβλημάτων που σχετίζονται με την κοινωνία και την ευημερία του κοινωνικού συνόλου. Αυτά τα θέματα μπορεί να σχετίζονται με την παιδεία, την ανεργία, την φτώχεια και την ένδεια, καθώς και το φυσικό περιβάλλον. Οι κοινωνικοί επιχειρηματίες έχουν όραμα για το καλό της κοινωνίας και δεν φοβούνται να αναλάβουν κινδύνους για να το κάνουν μέσω της καινοτομίας και των επιτευγμάτων. Συνοψίζοντας τα βασικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών επιχειρήσεων θα μπορούσαμε να πούμε ότι:

- Εξυπηρετούν συμφέροντα της κοινότητας
- Έχουν χαρακτήρα καινοτομίας, τόσο στα αγαθά και τις υπηρεσίες που προσφέρουν, όσο και στις μεθόδους παραγωγής και οργάνωσης
- Δίνουν προτεραιότητα απασχόλησης σε ευάλωτα μέλη της κοινωνίας, σκοπεύοντας στην κοινωνική συνοχή και την μείωση της ανισότητας (Ευρωπαϊκή Αρχή Εργασίας, 2018).

Πολύ συχνά, οι ΚΕ (Κοινωνικές Επιχειρήσεις) συγχέονται με τις ΜΚΟ (Μη Κερδοσκοπικούς Οργανισμούς). Οι κοινωνικές επιχειρήσεις μπορούν να είναι τόσο μη κερδοσκοπικές, όσο και κερδοσκοπικές. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις, δίνουν προτεραιότητα στην κοινωνική ευημερία και τη συνοχή και περνάει σε δεύτερη μοίρα το κέρδος (Enter, 2021). Μια επιχείρηση για να θεωρηθεί ως κοινωνική επιχείρηση θα πρέπει:

- Να ασκεί οικονομικές δραστηριότητες
- Να επιδιώκει ρητώς κάποιον κοινωνικό σκοπό
- Να έχει όρια ως προς την κατανομή των κερδών και/ή των περιουσιακών στοιχείων·
- Να είναι ανεξάρτητη·
- Να έχει διακυβέρνηση χωρίς αποκλεισμούς (Ευρωπαϊκή Αρχή Εργασίας, 2018).

1.3 Διαφορές μεταξύ επιχειρηματικότητας και κοινωνικής επιχειρηματικότητας

Έχοντας αναφέρει παραπάνω, τόσο την επιχειρηματικότητα, όσο και την νεότερη έννοια της κοινωνική επιχειρηματικότητας θα μπορούσαμε να καταγράψουμε τις διαφορές τους στα βασικά σημεία. Πρώτη διαφορά τους έγκειται στο σκοπό, από την μια η παραδοσιακή επιχειρηματικότητα στοχεύει στην οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση του κέρδους και από την άλλη η κοινωνική επιχειρηματικότητα έχει στόχο την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, ακόμη και αν λαμβάνει κέρδη από τις δραστηριότητές της. Μάλιστα, ο προσανατολισμός προς την κοινωνική καινοτομία, θεωρείται μια πολύ δύσκολη διαδικασία και απαιτεί δημιουργικότητα (Χριστοδούλου, 2021).

Παλιά, οι επιχειρήσεις αποστρέφονταν τις κοινωνικές και ηθικές ευαισθησίες. Αντιθέτως, σήμερα, οι επιχειρήσεις επιζητούν να είναι κοινωνικά ευαίσθητοι και με αυτό το γνώμονα κρίνονται ως επιτυχημένες και μη. Σχετικά με τα χρηματοοικονομικά σχέδια, των κοινωνικών επιχειρήσεων, αναφέρεται ότι δεν παρουσιάζονται ουσιαστικές διαφορές. Το ίδιο με τις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, απαιτείται και στην περίπτωση των κοινωνικών η κατάρτιση των μελλοντικών λογιστικών καταστάσεων και ο προσδιορισμός των μελλοντικών ταμειακών ροών. Η διαφορά τους, όμως, είναι ότι ακόμα και αν ότι τα χρηματοοικονομικά συνιστούν την καρδιά του επιχειρηματικού σχεδίου, χρειάζεται να προσδιορίσουν παράλληλα τη μέγιστη χρηματοδότηση, τα ελάχιστα έσοδα και τα μέγιστα κόστη, χωρίς να υποβαθμίζονται σκοποί κοινωνικής ωφέλειας (Δαμουλιάνου, 2014).

Στον τρόπο λειτουργίας τους και επικοινωνίας, ενώ θεωρητικά δεν θα έπρεπε να παρουσιάζουν διαφορές, συχνά ανιχνεύονται τεχνητά εμπόδια. Τα σχέδια μάρκετινγκ συχνά βρίσκουν αντίθετους όσους δραστηριοποιούνται στον κλάδο των κοινωνικών επιχειρήσεων για την προσέλκυση πελατών και δωρητών. Επιπλέον, μια η κοινωνική επιχείρηση θα πρέπει, όπως και μια παραδοσιακή, να προσδιορίσει τις ανάγκες σε ανθρώπινο δυναμικό, όπως, και τις απαιτούμενες ικανότητές του (Δαμουλιάνου, 2014), ακόμη και στην περίπτωση που επιλέγει να προσφέρει εργασία σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

Πίνακας 1. Διαφορές μεταξύ επιχειρηματικότητας και κοινωνικής επιχειρηματικότητας

Κοινωνική Επιχειρηματικότητα	**Παραδοσιακή Επιχειρηματικότητα**
Στόχος είναι η παραγωγή κοινωνικής αξίας και η επίλυση κοινωνικών	Στόχος είναι η παραγωγή οικονομικής

προβλημάτων	αξίας και η αύξηση των κερδών
Συχνά τα κεφάλαια προέρχονται από επενδύσεις κοινωνικών επενδυτών	Τα κεφάλαια προέρχονται από τράπεζες και επενδυτές
Η επιτυχίας τους κρίνεται από την επίτευξη των κοινωνικών τους σκοπών	Η επιτυχία κρίνεται από την αυξητική πορεία των εσόδων και κερδών
Προσφέρει προϊόντα και υπηρεσίες με κοινωνική ωφέλεια	Προσφέρει προϊόντα και υπηρεσίες με στόχο την κερδοφορία
Εστιάζεται στην ευαισθητοποίηση και στη δημιουργία αλλαγών στην κοινωνία.	Δεν έχει σαφή κοινωνικό προσανατολισμό και εστιάζεται κυρίως στην οικονομική απόδοση.

Κεφάλαιο 2. Αγροτική Ανάπτυξη

2.1 Ιστορική Αναδρομή και εξέλιξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας

Ο πρωτόγονος άνθρωπος ήταν κυνηγός και τροφοσυλλέκτης. Η προσπάθεια του να σταθεί σε έναν τόπο και να παράξει σε αυτόν είναι η πρώτη επανάσταση στην ιστορία του είδους μας και είναι γνωστή ως "γεωργική επανάσταση". Η γεωργία και η κτηνοτροφία εμφανίστηκαν παράλληλα περίπου από τον 10ο έως τον 8ο αιώνα π.Χ. σε περιοχές της εγγύς Ανατολής. Η πρακτική της παραγωγής προϊόντων δεν έγινε με μιας, αλλά αποτέλεσε μια εξελικτική πορεία όπου οι άνθρωποι εξαρτώνταν όλο και λιγότερο από την συλλογή και τη θήρα και ταυτόχρονα αυξανόταν η εξάρτηση της ζωής τους από την παραγωγή φυτών και την φροντίδα των ζώων (Κίζος, 2013).

Η γεωργία στηριζόταν αρχικά στα δημητριακά και τα όσπρια, ενώ για στις μεσογειακές περιοχές ήταν γνωστή και η δενδροκαλλιέργεια και κυρίως η καλλιέργεια της ελιάς. Το μέγεθος της μονάδας ήταν αναλογικό της οικογένειας, η οποία την αξιοποιούσε και εξαρτώταν από την γονιμότητα των εδαφών (Κίζος, 2013). Μια σημαντική αλλαγή στον κλάδο επισημαίνεται κατά τα χρόνια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτό συνέβη καθώς αυξήθηκε η παραγωγή τροφίμων και ινών με ταχείς ρυθμούς εξαιτίας των νέων τεχνολογιών, της μηχανοποίησης, της αυξημένης χρήσης των χημικών ουσιών, της εξειδίκευσης και των κυβερνητικών πολιτικών που ενθάρρυναν την μεγιστοποίηση της παραγωγής δια μέσου της βιομηχανοποίησης. Αν και αυτές οι αλλαγές είχαν πολλά θετικά αποτελέσματα και μείωσαν πολλούς κινδύνους της γεωργίας, είχαν και πολλές αρνητικές συνέπειες. Οι κυριότερες από αυτές είναι η μείωση του χούμου, η μόλυνση των υπογείων υδάτων, η μείωση των αγροτικών οικογενειών, η συνεχής παραμέληση των συνθηκών ζωής και εργασίας των απασχολούμενων στη γεωργία, η αύξηση του κόστους παραγωγής και η κατάρρευση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης των αγροτικών κοινοτήτων σε αντιδιαστολή με την άνοδο της βιομηχανίας (AgroPlan, χ.χ.).

Η κτηνοτροφία είναι η εκτροφή ζώων από τον άνθρωπο, με σκοπό να εξασφαλίσει από αυτά προϊόντα. Οι πρωτόγονοι ακόμη πολιτισμοί είχαν εξημερώσει ζώα με πρώτα τα αιγοπρόβατα και συνέχεια άλογα, χοίρους κλπ για να παίρνουν από αυτά τροφή, ενδυμασία, ή να τα αξιοποιούν ως βοηθούς με μεγαλύτερες αντοχές σε μετακινήσεις ή άλλες εργασίες. Αυτή η μορφή οικείας εκμετάλλευσης εξακολούθησε για πολλά χρόνια. Στην νεότερη ιστορία μια από τις πρώτες χώρες που ανέπτυξε σημαντικά αυτόν τον κλάδο ήταν η Αγγλία. Η βιομηχανική επανάσταση που ξεκίνησε σε αυτή τη χώρα, δημιούργησε μεγάλη ζήτηση από τρόφιμα και κτηνοτροφικά προϊόντα. Ως αποτέλεσμα αυτού ξεκίνησαν οι πρώτες φάρμες και σε μερικά χρόνια τέτοιες μονάδες υπήρχαν σε όλη την Ευρώπη με αποκλειστική αποστολή την εκτροφή ζώων και την παραγωγή προϊόντων από αυτά (Agrogi, 2024).

Στην χώρα μας και ευρύτερα στην Μεσόγειο, επιβίωσε για πολλά χρόνια ένα πολιτισμικό σύστημα αυτό του Κοινοτικού Τρόπου Παραγωγής. Έως περίπου και την δεκαετία του 1940 οι Έλληνες της υπαίθρου κινούνταν ανάμεσα σε δύο βασικές μονάδες παραγωγής, το χωράφι και τον οικιακό κήπο - στάβλο, με τις οποίες κάλυπταν τις ανάγκες του οίκου τους και ορισμένες φορές παρήγαν πρωτογενές πλεόνασμα. Το τελευταίο διοχετευόταν με την μορφή ανταλλακτικού εμπορίου για άλλες ανάγκες όπως αυτή του ιματισμού και όλες οι επεξεργασίες των αγαθών κατέληγαν με έναν τρόπο σε ανακυκλώσιμες μορφές δημιουργώντας ποικίλες αλληλένδετες σχέσεις τόσο μεταξύ των ανθρώπων, όσο μεταξύ αυτών και του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιούσαν. Επίσης, η παράλληλη άσκηση της γεωργία μαζί με την κτηνοτροφία έδινε την δυνατότητα η μια να δίνει οικονομικό διέξοδο στην άλλη, όταν οι συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές (π.χ. ξηρασία). Τέλος, ένα ακόμη σημαντικό χαρακτηριστικό της παραδοσιακή αγροτικής διαχείρισης σχετιζόταν με την γεωργική ποικιλομορφία, που ενείχε πρακτικές όπως μεικτές καλλιέργειες και το τριετές σύστημα αμειψισποράς, εφευρίσκοντας τρόπους τόνωσης των χωραφιών με άζωτο, πριν ακόμη ανακαλυφθούν τα λιπάσματα (Δαουτόπουλος & Πυροβέτση, 2002).

2.2 Η έννοια και ο σκοπός της αγροτικής ανάπτυξης

Έως και πριν από μερικές δεκαετίας δεν υπήρχε ενιαία πολιτική για τις αγροτικές δραστηριότητες της υπαίθρου. Η Κοινή Γεωργική Πολιτική συνιστά ένα σύνολο νομικών πράξεων, οι οποίες θεσπίστηκαν το 1962, από την Ευρωπαϊκή Ένωση με σκοπό να υπάρξει μια ενοποιημένη Γεωργική πολιτική για της χώρες που άνηκαν σε αυτήν. Θέτει ως βασικούς της στόχους να εξασφαλίσει της επισιτιστική ασφάλεια για τους Ευρωπαίους πολίτες, να αντιμετωπίσει τις οικονομικές αστάθειες και διακυμάνσεις της παγκόσμιας αγοράς, να διατηρήσει τις ακμάζουσες αγροτικές περιοχές της Ευρώπης, να αξιοποιεί τους φυσικούς πόρους με τρόπο βιώσιμο και τέλος να συμβάλει στον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής (Consilium.europa, 2024).

Η αγροτική ανάπτυξη αποτελεί τον δεύτερο πυλώνα, την επονομαζόμενης Κοινής Γεωργικής Πολιτικής (ΚΓΠ) και λειτουργεί ενισχυτικά, ως προς τον πρώτο πυλώνα, ο οποίος σχετίζεται με την εισοδηματική στήριξη και τα μέτρα, αυξάνοντας την κοινωνική, περιβαλλοντική και οικονομική βιωσιμότητα των αγροτικών περιοχών. Με τον όρο ολοκληρωμένη αγροτική ανάπτυξη εννοείται η μακροχρόνια διαδικασία, όπου η οικονομία και η κοινωνία μιας αγροτικής περιοχής αυξάνει και διαφοροποιεί την παραγωγική της ικανότητα και προσαρμόζει τη δομή της για να προκύπτει αυτοσυντηρούμενη βελτίωση του επιπέδου κοινωνικής ευημερίας (Βακάκης, 2007).

Το σύνολο των αγροτικών περιοχών της γηραιάς ηπείρου συνιστά το ήμισυ των εδαφών της, στα οποία κατοικεί περίπου το ένα πέμπτο του πληθυσμού της Ε.Ε. Τα μέτρα που λαμβάνει η Ε.Ε. για την αγροτική ανάπτυξη επιδιώκουν τον εκσυγχρονισμό των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, την τόνωση των αγροτικών περιοχών, την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας του γεωργικού τομέα, την προστασία του περιβάλλοντος, την βελτίωση της ζωής των περιοχών που ασκούνται και την εξασφάλιση της ανανέωσης γενεών στον γεωργικό τομέα. Τα μέτρα της ΚΓΠ, προσαρμόζονται στις εξελίξεις της σύγχρονης κοινωνίας και τις ανάγκες της. Έτσι, από τον προηγούμενο χρόνο (2023), ισχύει η ανανεωμένη ΚΓΠ, η οποία εισήγαγε ορισμένες βελτιώσεις. Οι

εστιασμένοι στόχοι της μεταρρυθμισμένης ΚΓΠ η οποία θα ισχύει έως και για το 2027, είναι να στηρίξει μικρότερες γεωργικές εκμεταλλεύσεις, να ενισχύσει τη συμβολή της γεωργίας στην επίτευξη ευρύτερων στόχων της Ε.Ε. για το περιβάλλον και το κλίμα και τέλος, να προσφέρει μεγαλύτερη ευελιξία στα επιμέρους κράτη μέλη, για να μπορούν να προσαρμόζουν τα εκάστοτε μέτρα σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο (Consilium.europa, 2024).

Δεν πρέπει να λησμονούμε βέβαια και την κτηνοτροφία, η οποία ανήκει και αυτή στον πρωτογενή κλάδο. Αυτή ασκείται διάσπαρτα στο σύνολο του αγροτικού χώρου και έχει δυνατότητες να προσφέρει ανάπτυξη σε αυτόν. Οι αναπτυξιακές της δυνατότητες σχετίζονται με βελτιωμένη διαχείριση των τεχνικών θεμάτων που συνδέονται με την παραγωγή, το μετασυλλεκτικό χειρισμό και την πρώτη μεταποίηση των πρωτογενών κτηνοτροφικών προϊόντων, ώστε να καταστούν τελικά καταναλωτικά αγαθά, των οικονομικών θεμάτων που συνδέονται με την ικανοποίηση των οικονομικών επιδιώξεων των κτηνοτροφών και των καταναλωτών και των κοινωνικών και περιβαλλοντικών θεμάτων που συνδέονται με την βελτίωση των συνθηκών εργασίας, με την προστασία των φυσικών πόρων και με τις συνθήκες διατήρησης των ζώων, ώστε να διασφαλίζονται υψηλά επίπεδα υγιεινής για τα προϊόντα και να γίνονται σεβαστά τα δικαιώματα (Βακάκης, 2007).

2. 3 Η κατάσταση της γεωργίας στην Ελλάδα του σήμερα

2.3. 1. Εκτάσεις και Οικονομικά Μεγέθη

Για την Ελλάδα, η ύπαιθρος και οι εκτάσεις της έχουν πολύ μεγάλη οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική αξία. Η άσκηση γεωργικών δραστηριοτήτων λειτούργησε στην χώρα μας ως ατμομηχανή της οικονομίας της υπαίθρου, παρόλο που τις τελευταίες δεκαετίες έχει παραχωρήσει την πρωτοκαθεδρία της στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών, όπως τον τουρισμό (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης & Τρφίμων, 2022). Οι χρησιμοποιούμενες εκτάσεις για

την γεωργία υπολογίζονται περίπου στα 28 εκ. στρέμματα. Από αυτές το 47,9% είναι αροτραίες εκτάσεις, το 27,4% δενδρώδεις, το 2,1% αμπελοκαλλιέργειες, το 0,2% θερμοκήπια και το 22,4% που απομένει καταλαμβάνουν λαχανόκηποι, βοσκότοποι, λιβάδια, αγραναπάυσεις κλπ. Τα πιο γνωστά παραγόμενα προϊόντα είναι η ελιά και το ελαιόλαδο, όπου αναδεικνύουν τη χώρα μας ως τον 5ο μεγαλύτερο παραγωγό παγκοσμίως, οι καλλιέργειες ροδακινιών και ακτινιδίων, όπου και αυτές κατέχουν σημαντικές θέσεις στις παγκόσμιες κατατάξεις, σιτηρά, πορτοκάλια, βαμβάκι, τομάτες, πατάτα, πεπόνια, μήλα κ.α. (Wikipedia, 2024). Με βάση τα παραπάνω η γεωργία συνεισφέρει στο Ακαθάριστο Εγχώριο προϊόν με ποσοστά που αναγράφονται στον παρακάτω πίνακα και που συνοψίζουν την τελευταία πενταετία, δείχνοντας μια σταθερή συνεισφορά που κυμαίνεται από 3,5% έως 4%.

Πίνακας 2.

Συνεισφορά του πρωτογενούς Τομέα στο ΑΕΠ της Ελλάδας

Έτος	2019	2020	2021	2022	2023
Συμβολή του πρωτογενή τομέα στο ΑΕΠ	3,8%	4,0%	3,9%	3,6%	3,5%

Πηγή Στοιχείων: Σκυλακάκη & Μπένος, 2022; ΕΛΣΤΑΤ.

Πράγματι, η συνεισφορά του αγροτικού τομέα με μόνο περίπου 4% την τελευταία πενταετία στο εθνικό ΑΕΠ, φαίνεται πολύ μικρή έως και ανησυχητική. Όμως, σε σύγκριση με της άλλες χώρες της Ε.Ε., των οποίων ο μέσος όρος είναι 1,6%, είναι μεγαλύτερο (Σκυλακάκη & Μπένος, 2022). Επιπλέον, το ποσοστό αυτό αναφέρεται δίχως να υπολογίζεται η ανάμειξη του πρωτογενή τομέα με άλλους κλάδους της οικονομίας. Στην περίπτωση που επιδιώκαμε να

προσθέσουμε σε αυτό το κατά τα άλλα μικρό ποσοστό, την μεταποίηση, τις υπηρεσίες και την βιομηχανία η συμβολή στο ΑΕΠ θα μπορούσε να ξεπεράσει ακόμη και το 20%. Δεν πρέπει να λησμονείται ούτε να παραγνωρίζεται η σύνδεση των αγροτών με επιχειρήσεις όπως εταιρίες παραγωγής και πώλησης λιπασμάτων και γεωργικών φαρμάκων, μεταφορικές εταιρείες (Logistics), εταιρείες παροχής υπηρεσιών (σύμβουλοι, φορείς πιστοποίησης, λογιστές), εταιρείες μεταποίησης τροφίμων αλλά και μέσα το προσωπικό που απασχολείται σε αυτές και πως τελικά συμβάλουν στη μείωση της ανεργίας (Πετρουλάκης, 2024).

3.3.2 Γεωργικές Πρακτικές

Αν και όπως είδαμε η Ελλάδα, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του ΄40, λειτουργούσε στον αγροτικό τομέα με ένα παραδοσιακό μοντέλο κοινοτικού τρόπου παραγωγής, φαίνεται πως από τότε και εξής υιοθέτησε πρακτικές σύγχρονης γεωργίας. Βασικό μέσο στην αγροτική ανάπτυξη έως και πριν από λίγα χρόνια θεωρούταν αυτή η πρακτική. Στην βιβλιογραφία μπορούμε να την συναντήσουμε και ως καπιταλιστική ή συμβατική γεωργία και στην πραγματικότητα πρόκειται για μια γεωργία υψηλών εισροών. Ο βασικός στόχος της ήταν και είναι ακόμα η μεγιστοποίηση της παραγωγής με όσο το δυνατόν λιγότερο κόστος, δηλαδή την εξίσωση της γεωργίας με ένα άλλο κλάδο, αυτόν της βιομηχανίας. Έτσι, δικαιολογεί και τον χαρακτηρισμό της ως καπιταλιστική, αφού δίνει έμφαση στην ποσότητα, ενώ ο ρυθμός και ο τρόπος παραγωγής έχει αποδειχθεί επιβλαβής για το περιβάλλον (Δαουτόπουλος & Πυροβέτση, 2002).

Σήμερα, γίνεται προσπάθεια να ακολουθηθούν ορθές γεωργικές πρακτικές, που γνωστές ως τέτοιες, αποτελούν μια σειρά από μεθόδους με σκοπό την διατήρηση της υγείας και ευημερίας των ίδιων των αγροτών και των προϊόντων τους, αλλά και του περιβάλλοντος. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια νοοτροπία πρόληψης, που αφενός μπορεί να οδηγεί σε μακροπρόθεσμη αύξηση του αγροτικού εισοδήματος, αφετέρου βοηθά στην εξασφάλιση

καλύτερων ποιοτικά προϊόντων. Στην εφαρμογή της περιλαμβάνει διαδικασίες από την αρχή δηλαδή, την επιλογή καλλιέργειας και χωραφιού και ολοκληρώνεται με την κατάληξη των αγαθών στον καταναλωτή (Wikifarmer, 2024).

2.3. 3 Το ανθρώπινο Δυναμικό

Οι αγρότες σε ολόκληρη την Ε.Ε. υπολογίζονται περίπου στους 10 εκ., ενώ από την άσκηση εργασιών που σχετίζονται με την γεωργία και τις μετέπειτα εργασίες διάθεσης γεωργικών προϊόντων, εξαρτώνται περίπου 40 εκ. θέσεις εργασίας (Consilium.europa, 2024). Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, ο αριθμός των καταγεγραμμένων αγροτών στην Ελλάδα για το 2023, είναι περίπου 350.000 άτομα. Αυτό περιλαμβάνει όσους ασχολούνται ενεργά με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, και άλλες πρωτογενείς δραστηριότητες στον αγροτικό τομέα.

Μόλις το 0,7% των αγροτών αυτών, κατέχει πλήρη αγροτική κατάρτιση, ποσοστό που είναι το χαμηλότερο ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε. Επιπλέον, 4 στους 10 έχουν ηλικία μεγαλύτερη των 65 ετών. Έτσι, οι πρακτικές, που εφαρμόζονται στην γεωργία της χώρας μας είναι αποτέλεσμα ενός γηρασμένου αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος παραμένει πιστός σε γνώσεις της γενιάς του (Μανιφάβα & Γεωγριοπούλου, 2024). Το θετικό είναι ότι η Ελλάδα αναδεικνύεται ως μια χώρα που ενισχύεται συνεχώς με νέους αγρότες και τους οποίους στηρίζει προσφέροντάς τους εκπαίδευση και κατάρτιση αλλά και οικονομική βοήθεια, μέσω επιδοτήσεων (Μακρής, 2023). Η στήριξη είναι αναγκαία σε μια εποχή όπου η γεωργική βιομηχανία γίνεται όλο και περισσότερο σημαντική εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής και της αναζήτησης νέων τρόπων για την αξιοποίηση των φυσικών πόρων. Στην προσπάθειά τους οι σύγχρονοι αγρότες να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και να επιβιώσουν σε μια συνεχώς μεταβαλλόμενη παγκόσμια οικονομία, λαμβάνουν έναν ρόλο επιχειρηματία για

να μπορούν να είναι ανταγωνιστικοί ακόμη και αν έχουν μικρότερων εκτάσεων καλλιέργειες (Enter, 2021).

2.4 Εθνικά μέτρα για την Αγροτική Ανάπτυξη

Το στρατηγικό σχέδιο, που έχει προταθεί από την χώρα μας για την πενταετία που διανύουμε (2023-2027), αποτελεί το βασικό κείμενο, που αφορά την ανάπτυξη του πρωτογενή τομέα και της ανάπτυξης των περιοχών στις οποίες υπάρχει. Οι στόχοι του συμμορφώνονται με τους κοινούς στόχους της Ε.Ε. και περιλαμβάνουν δράσεις και ενισχύσεις προς την κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης στους τομείς της γεωργίας και των τροφίμων, τη διασφάλιση των εισοδημάτων των αγροτών και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο επίτευξης περιβαλλοντικών και κλιματικών στόχων τόσο για την ίδια την χώρα, όσο και για ολόκληρη την Ευρώπη. Η αγροτική ανάπτυξη εντάσσεται στο πλαίσιο χρηματοδότησης του Ευρωπαϊκού Γεωργικού Ταμείου Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΓΤΑΑ) και ανέχεται στο 3.635,97 εκ. € και αποτελεί μέρος ενός συνολικού προϋπολογισμού για το Στρατηγικό Σχέδιο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής 2023-2027 το οποίο ανέρχεται στα 13.477,81 εκ. €. Το υπόλοιπο ποσό των περίπου εννιάμισι εκατομμυρίων, αφορά άμεσες ενισχύσεις και τομεακά προγράμματα τα οποία χρηματοδοτούνται από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο (ΕΓΤΕ). Η κατανομή της χρηματοδότησης είναι ορισμένη και αφορά παρεμβάσεις εννέα βασικών τύπων, συμπεριλαμβανομένων των πόρων Τεχνητής Βοήθειας (57,5 εκ. €) (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης & Τροφίμων, 2022).

Πίνακας 3.

Χρηματοδοτική Κατανομή των βασικών τύπων παρεμβάσεων της Αγροτικής Ανάπτυξης του Στρατηγικού Σχεδίου ΚΑΠ 2023-2027.

Δεσμεύσεις και Μη Παραγωγικές Επενδύσεις για το Περιβάλλον και το Κλίμα	888,2 εκ. €
Νέοι γεωργοί	590,0 εκ. €
Επενδυτικά Σχέδια	526,0 εκ. €
Αντισταθμιστικές ενισχύσεις σε περιοχές με φυσικά ή άλλα ειδικά μειονεκτήματα	829,0 εκ. €
Ανάπτυξη Αγροτικών Περιοχών	255,0 εκ. €
Εκπαίδευση και Συμβουλές	145,0 εκ. €
Παρεμβάσεις Συνεργασίας	141, 4 εκ. €
Δεσμεύσεις και Επενδύσεις / Δάση	130,5 εκ. €
Δεσμεύσεις και Επενδύσεις / Ευζωία	73, 4 εκ. €
Σύνολο	3.635,97 εκ. €

Πηγή Στοιχείων: Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης & Τροφίμων, 2022.

Κεφάλαιο 3. Αειφορία και αειφόρος ανάπτυξη

3.1 Εννοιολογικό πλαίσιο της έννοιας της αειφορίας

Αειφόρος ανάπτυξη είναι η ανάπτυξη, που ενώ καλύπτει τις ανάγκες που υπάρχουν σήμερα, φροντίζει ώστε να μην εμποδιστούν οι μελλοντικές γενιές να καλύψουν και εκείνες με τη σειρά τους τις ανάγκες τους (Brundtland Report, 1987). Η έννοια αναπτύχθηκε την δεκαετία του 1960. Τότε είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται πολλά διεθνή και εθνικά προγράμματα, το οποία συνδύαζαν την οικονομική και επιχειρηματική ανάπτυξη με την κοινωνική και περιβαλλοντική συνείδηση. Μέσα στα χρόνια πολλές φορές ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει ευρύτερες φιλικές πρακτικές προς το περιβάλλον, ή σαν όρος που σχετιζόταν με την ανάπτυξη υποανάπτυκτων περιοχών (AgroPlan, χ.χ) .

Ως λέξη η αειφορία σημαίνει το διαρκές και δεν είναι καθόλου τυχαία η χρήση της ως συνώνυμος όρος της βιωσιμότητας, καθώς, επιδιώκεται να δηλώσει την σχέση ενός αντικειμένου με το περιβάλλον του με συνεχόμενη διάρκεια. Σήμερα, η βιώσιμη ανάπτυξη, κυρίως, αναφέρεται στην οικονομική εκείνη ανάπτυξη η οποία σχεδιάζεται και υλοποιείται με γνώμονα την αξιοποίηση των φυσικών πόρων έως του σημείου που να μην είναι επιβλαβής και να μην διακόπτει την φυσική αναπλήρωση των αγαθών. Κινείται ανάμεσα σε τρεις βασικούς άξονες, γνωστούς στην βιβλιογραφία ως *πυλώνες βιώσιμης ανάπτυξης,* οι οποίοι ταυτίζονται με ολόκληρα συστήματα και πρόκειται για το οικονομικό, το περιβαλλοντικό και το κοινωνικό. Αρχικά, Το νέο παγκόσμιο πλαίσιο για την βιώσιμη ανάπτυξη είναι η Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών, η οποία εγκρίθηκε το 2015. Σε αυτήν τίθενται δεκαεπτά στόχοι, με απώτερο και συνδυαστικό σκοπό την εξάλειψη της φτώχειας και την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης (Παπαγρηγορίου & Ζαβάλη, 2023).

Εικόνα 1. Οι 18 στόχοι της βιώσιμης ανάπτυξης

Πηγή: Παπαγρηγορίου & Ζαβάλη, 2023, Εικόνα 1.8, σελ. 32.

3.2 Αειφόρος Γεωργία

Η γεωργία με τους όρους που αυτή ασκείται κατά γενική ομολογία σήμερα είναι υπεύθυνη για την παραγωγή διατροφικών αποβλήτων, την εκπομπή αερίων του θερμοκηπίου, την σπατάλη νερού και άλλα (Παπαγρηγορίου & Ζαβάλη, 2023).

Η δυναμική του τομέας της γεωργίας, όμως, ως μέρους του πρωτογενούς τομέα, μπορεί να συνδεθεί άμεσα με την έννοια της αειφορίας. Η αειφόρος, ή αλλιώς, βιώσιμη γεωργία, είναι μια πορεία μάθησης, που στην εφαρμογή της υπονοεί αναγεννήσιμες πρακτικές, οι οποίες χρησιμοποιούν τοπικά διαθέσιμους πόρους και φυσικές διαδικασίες, όπως η ανακύκλωση των θρεπτικών στοιχείων της γης, η στήριξη στη βιοποικιλότητα, η αναγέννηση και ανάπτυξη φυσικών πόρων και ο περιορισμός της χρήσης των αγροχημικών και της μη ανανεώσιμης ενέργειας. Ακόμη και όταν γίνεται χρήση των αγροχημικών και μη ανανεώσιμης ενέργειας, συνιστά αυτά να χρησιμοποιούνται κατά τρόπο, ώστε οι εκπομπές να μπορούν να ανακυκλώνονται και να απορροφώνται, οι

ανανεώσιμοι πόροι να αναγεννιούνται και η χρήση των μη ανανεώσιμων πόρων να δημιουργεί την άριστη παραγωγικότητα (Giorgoskatsadonis, 2019). Συνοπτικά, και με τον ορισμό που δίνεται από τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, ως αειφόρος γεωργία ορίζεται η ικανότητα να καλύπτεται αέναα η ζήτηση για αγροτικά προϊόντα με κοινωνικά αποδεκτό οικονομικό και περιβαλλοντικό κόστος (OECD, 1995).

Στην πραγματικότητα η δημιουργία της ήταν αναγκαία μετά την πολυετή εφαρμογή της συμβατικής γεωργίας (Δαουτόπουλος & Πυροβέτση, 2002).

Η αειφόρος, ή αλλιώς, βιώσιμη γεωργία μπορεί να βασιστεί σε μια ιδεολογία και μερικές πρακτικές οι οποίες είναι απαραίτητο να ικανοποιούν τρία βασικά σημεία.

- Το πρώτο είναι ο σεβασμός προς το περιβάλλον,
- το δεύτερο η εξασφάλιση επαρκούς και δίκαιου εισοδήματος για τον σημερινό αγρότη και εργάτη
- και τέλος να μπορεί να εξασφαλιστεί πως και οι μελλοντικές γενιές θα μπορούν να αξιοποιούν εξίσου τη γη, να ζουν από τη γεωργία και να λαμβάνουν το ίδιο δίκαια και επαρκή εισοδήματα.

Οι παραπάνω τρεις γενικοί, θα λέγαμε, κανόνες καταλαμβάνουν ένα μεγάλο πεδίο εφαρμογών, όπου μπορούν να υπάρχουν διάφορα παραδείγματα. Εννοώντας τον σεβασμό στο περιβάλλον και την διατήρησή του για τις επόμενες γενιές θα μπορούσε να αναφερθεί το παράδειγμα της αμειψισποράς. Με την αμειψισπορά εμποδίζεται η ανάπτυξη ζιζανίων και δεν γίνεται χρήση των ζιζανιοκτόνων, επιλέγοντας μια διαδικασία χωρίς περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις και προάγοντας την βιοποικιλότητα (Wikifarmer, 2024).

Ένα άλλο παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η κτηνοτροφία, που συμπορεύεται με τη γεωργία. Όπως είδαμε παραπάνω, αυτή η συμπόρευση λειτουργούσε στο παραδοσιακό μεσογειακό σύστημα και ουσιαστικά η μια δραστηριότητα συμπλήρωνε την άλλη. Αυτή η συμπλήρωση σχετιζόταν τόσο με

την οικονομία του νοικοκυριού, όσο και με πρακτικές ανακύκλωσης (Daoutopoulos, 2024).

Όμως, όσο εύκολο και αν ακούγεται είναι πολύ δύσκολο να εφαρμοστεί και χρειάζονται πολλά μικρά βήματα, που θα οδηγήσουν τον αγρότη στο επόμενο επίπεδο. Πολύ σημαντικός αποτρεπτικός παράγοντας στην υιοθέτηση πρακτικών βιώσιμης γεωργίας είναι η έλλειψη κεφαλαίων, ενώ συμβάλει και η έλλειψη εκπαίδευσης και επιμόρφωσης. Για την κατεύθυνση προς μια περισσότερο βιώσιμη γεωργία είναι υπεύθυνοι πολλοί από τους παράγοντες μιας κοινωνίας. Αρχικά, τα κράτη είναι υπεύθυνα για την χάραξη πολιτικής και για τη διαμόρφωση ενός σχεδίου, που θα περιλαμβάνει επενδύσεις για την κατάρτιση των παραγωγών, που θα επιδοτεί την παραγωγή και που θα ενθαρρύνει τους αγρότες που υιοθετούν τις Βιώσιμες Γεωργικές Πρακτικές. Από την μεριά των αγροτών θα πρέπει αυτοί να συμμορφώνονται με τις βιώσιμες πολιτικές και να υιοθετούν ορθές και βιώσιμες πρακτικές στις καλλιέργειες τους. Από την μεριά των καταναλωτών, αυτοί θα πρέπει να προτιμούν τα προϊόντα αυτά, δείχνοντας εμπράκτως την επιβράβευση τους (Wikifarmer, 2024).

2.2.1 Η Πολυλειτουργικότητα της Γεωργίας

Η αειφόρος αγροτική ανάπτυξη στηρίζεται εννοιολογικά στην *πολυλειτουργικότητα της γεωργίας*. Ως όρος η π*ολυλειτουργική γεωργία,* διατυπώθηκε για πρώτη φορά το 1992, κατά την Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη και αποδίδει με τρόπο σαφή τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο της στην βιωσιμότητα των αγροτικών περιοχών. Το περιεχόμενο της έννοιας ενέχει τις πολλαπλές λειτουργίες, όπως προδίδεται και από τον χαρακτηρισμό πολυλειτουργική, ανάμεσά τους η παραγωγή τροφίμων και πρώτων υλών, η διατήρηση του τοπίου και της βιοποικιλότητας και η ολιστική συνεισφορά της στην ισορροπημένη τοπική ανάπτυξη (Γιαννάκης, 2013).

Έτσι, είναι κατανοητό ότι η οικονομική δραστηριότητα μπορεί να έχει πολλαπλές εκροές, οι οποίες εξυπηρετούν σημαντικούς στόχους της κοινωνίας. Δεν είναι μόνο η εμπορευματικές συναλλαγές ή μη - εμπορευματικές οι οποίες συνδέονται με την ίδια την γεωργία αλλά και τα δημόσια αγαθά που η άσκησή της επιφέρει. Κατά αυτόν τον τρόπο δημιουργεί αλληλοεξαρτώμενους στόχους ανάμεσα στον αγρότη και την κοινωνία. Από την μία πλευρά, την πρωτοφανή, διατίθενται στην αγορά ποιοτικά προϊόντα στους καταναλωτές. Από την άλλη πλευρά, ενέχει μια αξία η οποία έχει την δυναμική να γίνει ακόμη και στόχος της πολιτικής. Με της αιεφόρες μεθόδους παραγωγής μια χώρα μπορεί να γίνει ανταγωνιστική στο εξωτερικό, να μειώσει την τάση εγκατάλειψης των αγροτικών επαρχιών, αλλά το πιο σημαντικό να συμβάλει στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στις πληθυσμιακές ομάδες και τις περιφέρειες και να μειώσει τις κοινωνικές ανισότητες, πετυχαίνοντας ένα πολύ σημαντικό άυλο αγαθό για την κοινωνία (Παπαδόπουλος & Πατρόνης 2003; Γιαννάκης, 2013).

Κεφάλαιο 4. Κοινωνικές Επιχειρήσεις για την Αειφόρο Γεωργία στην Ελλάδα

4.1 Κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα

Την έννοια της κοινωνικής οικονομίας, πρώτη φορά τη συναντάμε στην Γαλλία των αρχών του 19ου αι. Αποτελεί στην πραγματικότητα τον τρίτο τομέα ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο και η ιδιαιτερότητά του είναι ότι συνδυάζει στοιχεία και των δύο για να επιτύχει σκοπούς συλλογικούς και κοινωνικούς. Στην Ελλάδα δεν άργησε να εισαχθεί στην νομοθεσία της, αν λάβουμε υπόψιν μας ότι σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, μόλις το 1989, ιδρύθηκε η Επιτροπή της Μονάδας Κοινωνικής Οικονομίας (Σαρρής, 2016). Το 1979 θεσπίστηκε νόμος στο ελληνικό Σύνταγμα που αφορούσε στην προστασία αγροτικών συναιτερισμών, ο Ν. 921/1979 και λίγα χρόνια αργότερα νόμος για την προστασία αστικών συνεταιρισμών το 1986 (Ν. 1167/1986).

Ο πρώτος νόμος που αφορούσε κοινωνικές επιχειρήσεις, τότε Κοινωνικούς Συνεταιρισμούς Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.Σ.Π.Ε), κατοχυρώθηκε το 1999 (Ν. 1716/1999). Σήμερα, ισχύει ο Ν. 4019/2011, που θεσμοθετήθηκε το 2011 και με βάση τον οποίο διαμορφώθηκαν οι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις γνωστές ως Κοιν.Σ.Επ. Αυτές αποτελούν φορείς κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας διαθέτοντας νομικά δικαιώματα για εμπορική ιδιότητα. Ο Κοιν.Σ.Επ. χωρίζονται ανάλογα με τον σκοπό τους σε τρεις βασικές κατηγορίες, τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Ένταξης, τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Κοινωνικής Φροντίδας και τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού. Οι πρώτες έχουν ως βασικό στόχο την ένταξη στην οικονομική και κοινωνική ζωή ατόμων που ανήκουν σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες και ορίζουν ότι το 40% του ποσοστού των εργαζομένων θα πρέπει να ανήκουν σε αυτές. Η δεύτερη κατηγορία αποσκοπεί στη παραγωγή, διοχέτευση προϊόντων και προσφορά υπηρεσιών κοινωνικού και προνοιακού χαρακτήρα. Χαρακτηρίζονται, δηλαδή, από την φροντίδα που προσφέρουν σε συγκεκριμένες πληθισμιακές ομάδες, όπως, ηλικιωμένοι, παιδιά και βρέφη,

άτομα με αναπηρίες ή χρόνιες παθήσεις. Στην τρίτη κατηγορία, αυτή του Συλλογικού και Παραγωγικού σκοπού, ανήκουν κοινωνικές επιχειρήσεις που σχετίζονται με την παραγωγή προϊόντων και παροχές υπηρεσιών για την ικανοποίηση αναγκών συλλογικότητας. Κύριο μέλημά τους είναι να προάγουν το τοπικό και συλλογικό συμφέρον, να προωθήσουν την απασχόληση, να ενδυναμώσουν την κοινωνική συνοχή και την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη (Σαρρής, 2016). Μια άλλη χρονολογία τομής απότελεί το 2016, όταν κατοχυρώθηκε με νόμο (Ν.4430/2016), οι συμμόρφωση των ελληνικών Κοιν.Σ.Επ. με τον αντίστοιχο λειτουργικό ορισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα "Koinoniko Epixeiro", και με βάση την αποτίμηση του 2019, οι κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα ανέρχονταν στις 1.148. Η ιστοσελίδα δημιουργήθηκε το 2021 και είχε ως βασικό σκοπό αφενός την συγκέντρωση των κοινωνικών επιχειρήσεων και αφετέρουν την ενημέρωση και την παροχή συμβουλών και πληροφοριών σε ανερχόμενες τέτοιες επιχειρήσεις. Στον κατάλογο των κοινωνικών επιχειρήσεων της ιστοσελίδας περιλαμβάνονται συνεταιρισμοί που ανήκουν και στις τρείς κατηγορίες των Κοιν.Σ.Επ. Πιο συγκεκριμένα, ανάμεσα στις συνεταιριστικές επιχειρήσεις ένταξης συγκαταλλέγονται εκείνες που προωθούν την εργασία για άτομα με ειδικές ανάγκες όπως η Plan B. Στις επιχειρήσεις Φροντίδας συγκαταλλέγονται επιχειρήσεις που στοχεύουν σε υλοποίηση δραστηριοτήτων, που συνδυάζουν την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία, για τη βελτίωση της σωματικής και συναισθηματικής υγείας ηλικιωμένων, όπως η *ΑΝΤΑΜΑ,* ή προσπάθειες για την αντιμετώπισης του ρατσισμού απέναντι σε ανθρώπους με ψυχικές ασθένεις, όπως η *The Healing Tree community for Mental Health* και άλλες. Στις επιχειρίσεις Συλλογικού και Παραγωγικού σκοπού συγκαταλλέγονται συνεταιρισμοί, που ασχολούνται με το φυσικό περιβάλλον, όπως η Κοιν.Σ.Επ. *Πεμπτουσία* στα Χανιά, άλλες που ασχολούνται με την διατήρηση της λαϊκής παράδοσης, όπως η *ΟΙΚΟΤΕΧΝΟΝ*, άλλες που ασχολούνται με την παραγωγή και διαχίρηση πολιτισμού όπως η *ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ (ΑΜΚΕ)* και άλλες που ασχολούνται με την παραγωγή και διάθεση αγροτικών προϊόντων (KoinonikoEpixeiro, 2024) και οι οποίες θα αναλυθούν εκτενώς στο

επόμενο υποκεφάλαιο, αφού αποτελούν και το κυρίως θέμα της παρούσας μελέτης.

4.2 Μη κυβερνητικές Οργανώσεις στην Ελλάδα

Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) είναι οργανισμοί που λειτουργούν ανεξάρτητα από κυβερνητικές αρχές και επιδιώκουν την προώθηση κοινωνικών, πολιτιστικών, περιβαλλοντικών, ανθρωπιστικών και άλλων σκοπών. Οι ΜΚΟ διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνία, παρέχοντας βοήθεια σε τομείς όπου οι κυβερνήσεις ενδέχεται να μην έχουν την ικανότητα ή την πρόθεση να παρέμβουν. Μπορούν να χρηματοδοτηθούν είτε από δωρεές είτε από την κυβέρνηση, αποκλείοντας όμως τη συμμετοχή κυβερνητικών οργάνων στην ένταξη της οργάνωσης. Ως όρος ποικίλει ανάλογα με τη χώρα, όπως για παράδειγμα στις ΗΠΑ αναφέρονται ως Μη κερδοσκοποικοί Οργανισμοί, ενώ στην ορολογία της Ελλάδας ο όρος Μη Κυβερνητική Οργάνωση θεωρείται πολλές φορές ίδιος με τον όρο Οργάνωση Κοινωνίας Πολιτών (Ο.Κοι.Π.) (Cna, 2024).

Οι ΜΚΟ, μοιάζουν σε με τις κοινωνικές επιχειρήσεις, αφού μοιράζονται πολλές ομοιότητες, κυρίως στον τρόπο που λειτουργούν και στους σκοπούς που εξυπηρετούν. Αρχικά, έχουν και οι δύο κοινωνική αποστολή και επιδιώκουν τη βιωσιμότητα μέσω των δραστηριοτήτων τους. Επιπλέον, είναι και οι δύο ανεξάρτητες από τις κυνερνήσεις και δεν συνδέονται με την πολιτική εξουσία, ενώ ο χαρακτήρας τους είναι μη κεδροσκοπικός, ακόμα και αν στις περιπτώσεις των κοινωνικών επιχειρήσεων επιδιώκεται το κέρδος, αυτό επανεπενδύεται στις κοινωνικές τους αποστολές και με στόχο την ποιότητα όσον αφορά προϊόντα. Τέλος, και οι δύο θέτουν ως προτεραιότητες την καινοτομία και την κοινωνική ευθύνη για το δημόσιο συμφέρον. Η κύρια διαφορά έγκειται στο επιχειρηματικό μοντέλο που ακολουθούν. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις χρησιμοποιούν επιχειρηματικές μεθόδους για να δημιουργήσουν κοινωνική αξία, ενώ οι ΜΚΟ επικεντρώνονται στην προσφορά υπηρεσιών και στη λήψη

χρηματοδότησης μέσω δωρεών και επιχορηγήσεων. Ωστόσο, και οι δύο τύποι οργανισμών παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας πιο δίκαιης και βιώσιμης κοινωνίας.

Το UNISECO είναι ένα ευρωπαϊκό διεπιστημονικό ερευνητικό έργο, που στοχεύει στην προώθηση βιώσιμων γεωργικών πρακτικών και συστημάτων τροφίμων. Το έργο εστιάζει στην αγρο-οικολογία και την ενσωμάτωση περιβαλλοντικών και κοινωνικών πτυχών στη γεωργία. Μέσω συνεργασιών με διάφορους φορείς, το UNISECO επιδιώκει να αναπτύξει και να εφαρμόσει στρατηγικές για τη μείωση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και την υποστήριξη της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας. Σημαντικές συνεργασίες υλοποιεί με ΜΚΟ, για την προώθηση βιώσιμων γεωργικών πρακτικών και συστημάτων τροφίμων. Μέσα από έρευνα έχει αποδειχτεί πως η συνεργασία με διάφορους φορείς είναι μια αποτελεσματική λύση στην αντιμετώπιση προβλημάτων, ενώ συγκεκριμένα οι ΜΚΟ λαμβάνουν τον ρόλο της ευαισθητοποίησης του κοινού και ασκούν επιρροή μέσω συνηγορίας σε διάφορα επίπεδα. Πολλές μελέτες περιπτώσεων, όπως για παράδειγμα στην Γερμανία, τη Γαλλία, τη Ρουμανία, την Ιταλία και την Ουγγαρία, αποδεικνύουν την συμβολή τους τόσο στην επιρροή, όσο και εμπράκτως μέσω χρηματοδοτήσεων, παροχών εκπαίδευσης και νομικών συμβουλών (Uniseco, 2024).

Οι κύριες προκλήσεις για την αγρο-οικολογία περιλαμβάνουν την έλλειψη γνώσης για πρακτικές και οικονομικές ευκαιρίες, καθώς και την αβεβαιότητα για τη δημιουργία προστιθέμενης αξίας από τα αγρο-οικολογικά προϊόντα. Η έλλειψη γνώσεων αφορά τόσο τους γεωργούς όσο και τους συμβούλους και εκπαιδευτικούς. Υπάρχει περιορισμένος συντονισμός και δίκτυα για την ανταλλαγή γνώσεων, κάτι που οδηγεί σε αδυναμία εφαρμογής αγρο-οικολογικών πρακτικών. Σε Ανατολική Ευρώπη, η αρνητική εμπειρία με συλλογικά γεωργικά συστήματα μειώνει την προθυμία συνεργασίας.

Οι ΜΚΟ μπορούν να παίξουν κρίσιμο ρόλο στη βελτίωση της γνώσης και της εμπιστοσύνης μεταξύ των γεωργών, στην προώθηση συνεργασιών και στην

ευαισθητοποίηση των καταναλωτών. Σε χώρες όπως η Γερμανία και η Ουγγαρία, οι ΜΚΟ υποστηρίζουν τη μείωση της κατεργασίας του εδάφους, τη διαφοροποίηση των καλλιεργειών και την εκπαίδευση, ενώ στην Ρουμανία συμβάλλουν στην ισορροπία μεταξύ προστασίας της φύσης και οικονομικής βιωσιμότητας. Στη Σουηδία, οι ΜΚΟ και οι άλλοι φορείς επηρεάζουν τη ζήτηση των καταναλωτών και την προώθηση φυτικών τροφίμων (Uniseco, 2024).

Οι ΜΚΟ είναι απαραίτητες για την ενίσχυση της ενημέρωσης, της συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και της υποστήριξης των γεωργών στην υποβολή αιτήσεων για επιδοτήσεις. Συνολικά, προωθούν την ανάπτυξη δικτύων και υποδομών για βιώσιμη γεωργία και την ενδυνάμωση των τοπικών κοινοτήτων.

4.3 Παρουσίαση πρωτοβουλιών και προγραμμάτων για την αειφόρο γεωργία

Εικόνα 2. Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. AgroID

Η Κοιν.Σ.Επ. AgroID έχει έδρα την Επάνω Βάθεια του Ηράκλειου της Κρήτης και βασικό στόχο την βιώσιμη ανάπτυξη και την περιβαλλοντική ισορροπία. Στην πραγματικότητα, αποτελέι ένα δίκτυο Κοινωνικής Αλληλέγγυας και Συνεργατικής Οικονομίας και ασχολείται με την αγροκτηνοτροφία, τη διαχείριση της τεχνολογίας της αγροδιατροφικής αλυσίδας, της πρωτογενούς παραγωγής και αγροτουριστικού τομέα. Προσφέρει υπηρεσίες και προϊόντα για τις παραγωγικές ανάγκες των αγροτών, τα οποία βασίζονται στην εξέλιξη της παραγωγικής τεχνολογίας και στην τεχνογνωσία της ομάδας από την οποία

απαρτίζεται. Λειτουργεί υποστηρικτικά προς τον πρωτογενή τομέα παρέχοντας είτε τη γνώση, είτε τον εξοπλισμό και με ρητό μήνυμα πως *" Το νέο πρότυπο παραγωγού περιλαμβάνει έναν κατ' επάγγελμα αγρότη, με επαρκή εκπαίδευση και κατάρτιση σε εξειδικευμένες γνώσεις, ικανό να χρησιμοποιήσει προς όφελός του τις νέες τεχνολογίες και τα καινοτόμα αποτελέσματα της εφαρμοσμένης έρευνας"* (AgroID, 2024).

Εικόνα 3. Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. ΕΠΤΑΣΤΙΚΤΟΣ

Η Κοιν.Σ.Επ. ΕΠΤΑΣΤΙΚΤΟΣ, ιδρύθηκε το 2015 με έδρα το Κάτω Χωριό Ιεράπετρας, με σκοπό να γίνει κοινωνός τόσο του φυσικού περιβάλλοντος, όσο και των προϊόντων της περιοχής. Οι ιδρυτές της είναι επτά φίλοι τους οποίους ενώνει η αγάπη για το Κρητικό τοπίο, ο σεβασμός στην φύση και την ιστορία και το όνομά της συμβολίζει τόσο τον αριθμό των ιδρυτών όσο και το σήμα της την πασχαλίτσα, με τις επτά βούλες, όπου ως έντομο όπως γράφουν αποτελεί την καλύτερη φίλη του γεωργού. Καλλιεργούν και παράγουν βιολογικά, με φυσικό, παραδοσιακό και απλό τρόπο και στηρίζουν άλλους παραγωγούς που μοιράζονται τις ίδιες ευαισθισίες και φιλοσοφία στον τρόπο καλλιέργειας. Τα προϊόντα τους φέρουν πιστοποιήσεις προϊόντων βιολογικής καλλιέργειας από την BIOHELLAS και την IRIS. Ανάμεσα σε αυτά είναι το ελαιόλαδο, τα κηπευτικά και χυμοί κηπευτικών, κηραλοιφές, αρωματικά βότανα. Έχουν ήδη λάβει τρεις βραβεύσεις, Αργυρό Μετάλλιο 2022 για το Αρωματικό Ελαιόλαδο με

τριαντάφυλλο και Χάλκινο Μετάλλιο 2022 για το Αρωματικό Ελαιόλαδο με βασιλικό στο 20ème Concours International «Les Huiles du Monde », AVPA-Paris 2022 Catégorie Huiles Assemblées et Aromatisées και Χρυσό Μετάλλιο 2021 για τα τσάτνει και μαρμελάδες κηπευτικών, στο AUTHENTIC TASTE OF GREECE (ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΥΘΑΙΝΤΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΕΥΣΗΣ) 2021.

Μια πολύ σημαντική πρωτοβουλία τους είναι η καταγραφή και ανάδειξη των υπεραιωνόβιων ελαιόδεντρων. Έως και τις μέρες μας έχουν καταγραφεί 300 ελαιόδεντρα με μέση ηλικία 1800 χρόνων, με την αφιλοκερδή δράση μελών και τη συνεργασία των ιδιοκτητών. Πρόκειται για μια δράση που συμβάλει στην ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και κινητοποιεί την ευαισθητοποίηση των κατοίκων. Μάλιστα, παροτρύνει στην αναδοχή - υιοθεσία ενός υπεραιωνόβιο ελαιόδεντρου, διαδικασία που φέρνει τον ανάδοχο κοντά με την φύση και την ελαιοσυλλογή στην οποία αν το επιθυμεί μπορεί να συμμετέχει.

Επιπλέον, εκτός των παραγωγικών δραστηριοτήτων του συνεταιρισμού αλλά και την αειφορική διαχείριση των υπεραιωνόβιων ελαιόδεντρων έχουν σχεδιάσει πολιτιστικές διαδρομές. Στο σύνολό τους είναι έξι και εκτείνονται σε τοπικά διαμερίσματα της Ιεράπετρας (Αγ. Στέφανος, Ορεινό, Κάτω Χωριό, Καβούσι, Σελάκανο/Χριστός/ Μύρτος). Το μήκος των διαδρομών εκτείνεται από τρία έως και 10 χλμ. και περιλαμβάνουν στάσεις συνάντησης, επίσκεψης σε ελαιώνες και πληροφορίες για την καταγραφή ελαιοδέρντρων, ενεργειακές ασκήσεις, επίσκεψη σε οικοτεχνικά εργαστήρια (Eptastiktos, 2024).

Εικόνα 4. Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. Liofyllo

Η Κοιν.Σ.Επ. Liofyllo ιδρύθηκε το 2018 με έδρα την Πάτρα και αποτελεί μια επιχείρηση με κοινωνική και περιβαλλοντική ευαισθησία με αντικείμενο την επανάχρηστη βιοαποβλήτων. Τα κύρια παραγόμενα προϊόντα της είναι δύο είδη πάνελ, τα οποία κατασκευάζονται από φύλλα ελιάς και βιοδιασπώμενες ή/και φυσικής προέλευσης συγκολλητικές ουσίες. Σύφνωνα με στοιχεία, απορρίπτονται στην χώρα μας πάνω από 150 χιλιάδες τόνοι φύλλων ελιάς, ετησίως. Σε δευτερεύουσα επεξεργασία, τα πάνελ, που καταστρέφονται κατά την παραγωγή, τα επαναχρησιμοποιούν για να δημιουργήσουν μικρά τέχνεργα, όπως σουβενίρ, βραβεία, αναμνηστικά και έργα τέχνης. Σημαντική κατάκτηση για την Liofyllo, είναι πως αποτελεί την μοναδική εταιρεία με το δικαίωμα χρήσης της διεθνούς πατέντας *"Φιλικό προς το περιβάλλον πάνελ από φύλλα ελιάς"*, γεγονός που σημαίνει ότι κάθε προϊόν κατασκευάζεται ειδικά για τους λάτρεις των πράσινων δημιουργιών, μοναδικών σε σχέση με οτιδήποτε άλλο στην παγκόσμια αγορά. Η Αλ. Μακρυγεώργου, ιδρυτικό μέλος της Liofyllo, σε συνέντευξή τη στο Startupper, αναφέρει πως η σύλληψη της ιδέας ξεκίνησε όταν εκείνη και ομάδα της αντιλήφθηκαν την ανάγκη δράσης για την προστασία του περιβάλλοντος και πιο συγκεκριμένα την ανάγκη αποφυγής του γραμμικού μοντέλου κατανάλωσης (Τριαντοπούλου, 2020).

Εικόνα 5. Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. Elia Olive Olive Group

Η Κοιν.Σ.Επ. Elia Olive Olive Group, έχει έδρα στο νησί της Κρήτης και σκοπό την υποστήριξη της παραγωγής και διάθεσης ελαιολάδου. Πιο συγκεκριμένα παρέχει συμβουλές, διοργανώνει εκπαιδευτικά προγράμματα και εκδηλώσεις γευσιγνωσίας για την ανάδειξη της ποιότητας ελαιολάδου (Elia Olive Olive Group, 2024).

Εικόνα 6. Λογότυπο της Κοιν.Σ.Επ. ΠΑΛΑΙΟΒΡΑΧΑ

Η Κοιν.Σ.Επ. «ΠΑΛΑΙΟΒΡΑΧΑ», έχει έδρα το ομώνυμο χωριό Παλαιοβράχα Φθιώτιδας και σκοπός της είναι η συσπείρωση των δυνάμεων για την αξιοποίηση εγκαταλελλημένων εκτάσεων. Το χωριό βρίσκεται σε μια πλαγιά του όρους Γουλίνας και περιτριγυρίζεται από δάση βελανιδιών και καστανιών, έτσι η ιδεά γενήθηκε από μια παρεά ατόμων που προσδωκούσαν την αξιοποίηση της γης και την απόδειξης προς τον ντόπιο πληθυσμό των πλεονεκτημάτων που μπορεί να προσφέρει η ενασχόληση με μια γεωργία, αειφόρο, βιώσιμη και επαναστατική, η οποία θα σέβεται τον άνθρωπο, το περιβάλλον και τις γενιές που έρχονται. Τα μέλη της Κοιν.Σ.Επ. ασχολούνται με την βιολογική καλλιέργεια, την τυποποίηση και μεταποιήση αγροτικών προϊόντων, ενώ στην ιστοσελίδα τους υπάρχει και e - shop που κανείς μπορεί να βρεί προϊόντα δίκοκκου και σκληρού σίτου, όσπρια, προϊόντα μέλισσας, προϊόντα ντομάτος και ξηρούς καρπούς (Koinseppalaiovraha, 2024). Ανάμεσα στις επιδιώξεις της είναι και η ανάδειξη παραδοσιακών ποικιλιών, ένα πρόγραμμα για το οποίο συνεργάζεται με την Greenpeace και το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και κατά το οποίο έχουν καταφέρει να αναπαράγουν παλιό σπόρο για την καλλιέργεια φασολιών. Τέλος, δίνουν μεγάλη σημασία στην εναλλαγή των

καλλιεργειών ώστε να αποφεύγεται η χρήση λιπασμάτων και ο εμπλουτισμός του εδάφους να εξυπηρετείται μέσω της αμειψισποράς (Κυριακίδη, 2019).

Εικόνα 7. Λογότυπο Κοιν.Σ.Επ. Σπείρα Γης

Η Κοιν.Σ.Επ. Σπείρα Γης, ιδρύθηκε το 2013 με έδρα την Σγενδάμη Πιερίας και αποτελεί μια κοινωνική επιχείρηση με στόχο την διαρκή εργασία και συνεργασία για την αναζήτηση νέων ισορροπιών και μεθόδων που να σέβανται τους πόρους, να προωθούν την επαφή με την φύση και το περιβάλλον γεωργίας και κτηνοτροφίας με απώτερο σκοπό την αειφορία. Η γενική ιδέα της δημιουργίας της βασιζόταν στην επιστροφή σε ένα φυσικό και ισορροπημένο μοντέλο διαβίωσης. Στις δραστηριότητες της επιχείρησης συγκαταλλέγονται εκπαιδευτικά προγράμματα και σεμινάρια, η πώληση καινοτόμων, βιολογικών προϊόντων, και η πώληση αγροτικών προϊόντων που παράγονται με τα προϊόντα τους, η υποστήριξη γεωργών και κτηνοτρόφων για την απεμπλοκή τους από τη χρήση χημικών και στη χρήση μεθόδων φιλικών προς το περιβάλλον και τον άνθρωπο, η ενημέρωση των πολιτών και των μαθητών την οικολογική και βιώσιμη γεωργία και τον οικολογικό τρόπο ζωής. Στο πλαίσιο δράσης της υλοποιεί προγράμματα που χρη ατοδοτούνται είτε από το δικό της προϋπολογισμό, είτε από χορηγίες. Ένα ενδιαφέρον πρόγραμμα που έτρεξε από τον Ιούλιο του 2022 έως τον περασμένο Δεκέμβριο είναι αυτό της προώθησης της οικιακής Κομποστοποίησης θέλονοντας να συμβάλει στην ανατροπή της διαρκούς αύξησης των οικιακών αποβλήτων.

Η βάση εργασίας της Σπείρα Γης είναι κυρίως οι ευεργετικοί, θετικοί, επικοδομητικοί, αποτελεσματικοί ήενεργοί Μικροοργανισμοί. Αυτοί επηρεάζουν τον μικροβιακό περιβάλλον ώστε να επικρατούν σ΄ αυτό οι ωφέλιμοι – αναγεννητικοί μικροοργανισμοί εξασφαλίζοντας μια διαδικασία ένζυμης αποδόμησης, χωρίς σήψη, με αποτέλεσμα τη διαφυγή ελάχιστης ενέργειας στην ατμόσφαιρα, δημιουργώντας ιδανικές συνθήκες παραγωγής στη φυτική και ζωική παραγωγή, μειώνοντας τις ασθένειες και βοηθώντας να ευδοκιμούν τα φυτά και τα ζώα και να παράγονται προϊόντα αρίστης ποιότητας χωρίς τη χρήση αντιβιοτικών, λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων. Μια ακόμη βασική αρχή τους είναι η χρήση του ατταπουλγίτη, ορυκτού αργίλου, που χρησιμοποιείται ως φυσικό εδαφοβελτιωτικό. Τέλος, διαθέτει αργοτικά προϊόντα παραγόμενα από πρακτικές βιολογικής γεωργίας, όπως δαφνόφυλλα και φασκόμηλο, ενώ υπόσχονται την παραγωγή εξαιρετικά παρθένου ελαιολάδου και τσάι του από τον Όλυμπο. Όλα τα παραπάνω μπορεί να κανείς να τα βρει διαθέσιμα στο e - shop τους (Speiragis, 2024).

Εικόνα 8. Λογότυπο της Μη Κυβερνητικής Εταιρείας Νέα Γεωργία Νέα Γενία

Η τελευταία εξεταζόμενη περίπτωση είναι μια ΜΚΟ και δεν αποτελεί κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση. Όμως, όπως είδαμε οι ΜΚΟ έχουν την δυνατότητα να διαδραματίζουν καίριο ρόλο για την βελτίωση της ενημέρωσης και της εμπιστοσύνης μεταξύ των γεωργών, στην προώθηση συνεργασιών και στην ευαισθητοποίηση των καταναλωτών. Μια τέτοια ελληνική οργάνωση με μη κυβερνητικό χαρακτήρα αποτελεί και Η Νέα Γεωργία Νέα Γενιά, της οποίας το έργο δεν θα μπορούσε να μην αναφερθεί, όταν γίνεται αναφορά στην αειφόρο γεωργία. Ιδρύθηκε το 2018, με πρωτοβουλία και δωρεά του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος και το 2020 έγινε μη κερδοσκοπική εταιρεία με έδρα τη χώρα μας, που

προωθεί την βιώσιμη γεωργία. Κύριος στόχος της είναι να προσφέρει ουσιαστική υποστήριξη σε ανθρώπους της αγροδιατροφής και μετρά μάλιστα ήδη 30.000 άτομα που έχουν επωφεληθεί από τα προγράμματά της. Οι κύριοι άξονες δράσης της είναι η εκπαίδευση, ενημέρωση και καθοδήγηση, για τις αρχές της αειφόρου γεωργίας, τις οργανικές μεθόδους καλλιέργειας και άλλες πτυχές της γεωργίας που σέβονται το περιβάλλον, αλλά και παροχή οικονομικών και νομικών συμβουλών. Επίσης, προωθεί τη δημιουργία δικτύων και συνεργιών μεταξύ νέων αγροτών και επαγγελματιών του γεωργικού τομέα, προκειμένου να ανταλλάσσουν γνώσεις, εμπειρίες και πόρους. Τέλος προωθεί την αειφόρο γεωργία ως βιώσιμη και κερδοφόρα επιλογή για τους νέους αγρότες και προσφέρει εργαλεία και πόρους για την εφαρμογή των αρχών της αειφόρου γεωργίας στην πράξη. Αυτοί οι άξονες δράσης συνθέτουν ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα που επιδιώκει να ενθαρρύνει τη νέα γενιά αγροτών να υιοθετήσει πρακτικές που σέβονται το περιβάλλον και προάγουν τη βιωσιμότητα της γεωργίας (Generationag, 2024).

Πίνακας 4.

Συγκεντρωτικός Πίνακας Κοινωνικών Πρωτοβουλιών για την Αειφόρο Γεωργία

Ονομασία Επιχείρησης	**Νομικό Καθεστός**	**Έδρα**	**Ιστοσελίδα**
AgroID	Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση		https://agroid.gr/
ΕΠΤΑΣΤΙΚΤΟΣ	Κοινωνική Συνεταιριστικ		https://eptastiktos.gr/

	ή Επιχείρηση		
Liofyllo	Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση		https://liofyllo.com/
Elia Quality Group	Συμβουλευτική εταιρεία		https://web.facebook.com/eliaqualitygroup
Παλαιοβράχα	Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση		https://www.koinseppalaiovraha.gr/pistopoiiseis/
Σπερία Γης	Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση		https://www.speiragis.gr/
ΝΕΑ ΓΕΩΡΓΙΑ ΝΕΑ ΓΕΝΙΑ	Ασική μη κυβερνητική Εταιρεία		https://www.generationag.org/

Εκτός από τις παραπάνω Κοιν.Σ.Επ. οι οποίες ασχολούνται αμιγώς με την αειφόρο γεωργία και παράγουν οι ίδες προϊόντα, υπάρχουν ακόμα πλήθος Κοιν.Σ. Επ. που ασχολούνται με τον αργοδιατροφικό τομέα και την διάθεση προϊόντων, που προκύπτουν από αειφόρες πρακτικές ή σχετίζονται με την διατήρηση της παραγωγής και διαθεσής παραδοσιακών προϊόντων. Ενδεικτικά αναφέρονται μερικές από αυτές, μια από τις οποίες είναι η Κοιν.Σ.Επ. Κάσσιος. Η έδρα της είναι στο νησί της Σίφνου και οι κύριοι στόχοι της είναι η προώθηση του τοπικού και συλλογικού συμφέροντος, η προώθηση της απασχόλησης, η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και η τοπική ή περιφερειακή ανάπτυξη. Ανάμεσα στα δύο από τα προγράμματά της είναι η παραγωγή και παράδοση σε εστιατόρια τοπικών προϊόντων διατροφής, όπως οι “ντουρμάδες”

(Kasioskoinsep, 2024). Μια ακόμα είναι η Κοιν.Σεπ. Ζείδορος, που ανάμεσα στοτς στόχους της για την ανάδειξη του φυσικού, πολιτιστικού και ιστορικού κάλλους της Ελλάδας, δραστηριοποιείται και στην διακίνηση ποιοτικών ελληνικών προϊόντων μέσα από το φυσικό και ηλεκτρονικό της κατάστημα (Zeidoros, 2024).

Με την διάθεση αγροτικών προϊόντων αλλά και με δράσεις στον χώρο του τουρισμού ασχολείται και μια ακόμη Κοιν. Σ.Επ. που εδρεύει στη Δυτική Μακεδονία και το όνομά της είναι Gaia Prespa, που αποτελεί ένα δίκτυο Κοινωνικής Αλληλέγγυας και Συνεργατικής Οικονομίας. Στους πρόποδες του λόφου Καλέ, στον Λευκώνα Πρεσπών, έχουν δημιουργήσει ένα πολυαγρόκτημα βασισμένο σε αγροοικολογικές και αναγεννητικές γεωργικές πρακτικές και το οποίο φιλοδοξούν να λειτουργήσει ως επισκέψιμο για τους τουρίστες. Θεμέλιος στόχος τους η ανάπτυξη δράσεων που θα βοηθούν τον συγκεκριμένο τόπο και θα αναδείξουν το ρόλο του ανθρώπου ως μέρος των κύκλων της φύσης, καθιστώντας την παρουσία του θεραπευτική για τη γη (Agro24, 2015).

Κεφάλαιο 5. Συμπεράσματα και Προτάσεις

5. 1. Συμπεράσματα

Μέσα από τις εξεταζόμενες περιπτώσεις Κοινωνικών επιχειρήσεων βλέπουμε πόσο ευρύ είναι το φάσμα της ενασχόλησης με την αειφόρο γεωργία. Όλες έχουν έναν κοινό και ρητό κοινωνικό στόχο αυτόν της βιώσιμης ανάπτυξης και της περιβαλλοντικής ισορροπίας, όμως οι δραστηριότητες και ο δρόμος που ακολουθεί η κάθε μια για το επιτύχει διαφέρουν και αποδεικνύουν τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους μπορεί η βιώσιμη γεωργία να είναι η μοναδική λύση στις γεωργικές πρακτικές αλλά και με τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να κοινοποιηθεί στο ευρύ κοινό.

Το κοινό όλων των πρωτοβουλιών είναι ότι αποτελούν συλλογικές προσπάθειες ανθρώπων που μοιράζονται κοινές ιδέες και οράματα. Το μυστικό της επιτυχίας τους είναι ότι οι περισσότερες δημιουργήθηκαν από μικρές ομάδες, πολλές φορές φίλων, όπως τα παραδείγματα της Κοιν.Σ.Επ. Επτάστικτος ή της Παλαιοβράχα, και όλες με ένα τρόπο προσκαλούν ανθρώπους είναι σε συνεργασία είτε σε συμμετοχή σε δραστηριότητες.

Στο πλαίσιο της επιχειρηματικότητας οι περισσότερες εμπορεύονται, σε δεύτερη φάση τα προϊόντα που παράγουν. Σε πολλές περιπτώσεις διαθέτουν e- shop, όπου ο καθένας από το ευρύ κοινό μπορεί να αγοράσει βιολογικά προϊόντα, όπως αυτό της Κοιν.Σ.Επ. Παλαιοβράχα (https://www.koinseppalaiovraha.gr/e-shop/) ή της Σπείρα Γης (https://www.speiragis.gr/e-shop), ή να αγοράσει προϊόντα δεύτερης επεξεργασίας, όπως τα τέχνεργα της Liofyllo (https://liofyllo.com/el/shopping/).

Τα προϊόντα των Κοιν.Σ.Επ. αποτελούν προϊόντα που χαρακτηρίζουν την ελληνική παραγωγή και γεωργία ανά τους αιώνες και συνθέτουν την εικόνα της παλιάς κοινοτικής γεωργίας στην Ελλάδα πριν τον ερχομό πρακτικών που σχετίζονται με την καπιταλιστική γεωργία. Πρώτα και κύρια τα προϊόντα της ελιάς, όπως ελιά και ελαιόλαδο, προϊόντα σίτου, όπως αλεύρι, χυμοί βότανα και άλλα επαναφέρουν παλιές διατροφικές συνήθειες και συνθέτουν την εικόνα της

ελληνικής γης. Στις καινοτόμες προσπάθειες για την αειφορία της γεωργίας με σύγχρονους όρους θα πρέπει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στην Κοιν.Σ.Επ. Liofyllo η οποία αξιοποιεί με τρόπο χρήσιμο τα απόβλητα των ελαιουργικών εργασιών αποδεικνύοντας την δυνατότητα για προσπάθειες ανακύκλωσης και αξιοποίησης.

Σχετικά με την κατανομή τους στο χάρτη της χώρας φαίνεται ότι δεν αποτελούν πρωτοβουλίες κάποιας συγκεκριμένης περιοχής αλλά αντιθέτως απλώνονται στην έκταση της Ελλάδας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχει μια ένταση στην περιοχή της Κρήτης με τρεις από όσες εξετάζονται να εδρεύουν σε περιοχές του νησιού και να ασχολούνται κυρίως με προϊόντα της ελιάς (Κοιν.Σ.Επ. Agroid, Κοιν.Σ.Επ. Επτάστικτος, Κοιν.Σ.Επ. Elia Olive Olive Group).

5.2 Προτάσεις

Η προώθηση των κοινωνικών συνεταιριστικών επιχειρήσεων στην κοινωνία μπορεί να είναι ένα ισχυρό εργαλείο για την προώθηση της κοινωνικής ένταξης, της οικονομικής ανάπτυξης και της ενδυνάμωσης της κοινότητας (Koinsep.org, 2023).

Η παραπάνω φράση που αποτελεί της εναρκτήρια πρόταση άρθρου στην ιστοσελίδα του Δικτύου Κοιν.Σ.Επ. συνοψίζει το ρόλο και τη σημασία του τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας. Στην συνέχεια του άρθρου παρατίθενται ορισμένες προτάσεις για την προώθηση των κοινωνικών συνεταιριστικών επιχειρήσεων που περιλαμβάνουν ενέργειες σε διάφορους τομείς όπως την ευαισθητοποίηση και εκπαίδευση, την πρόσβαση σε χρηματοδοτήσεις και την πολιτική στήριξη, την υποστήριξη και συνεργασία, την μέτρηση των επιπτώσεων και κοινοποίηση των αποτελεσμάτων, τη διεθνή ανταλλαγή και μάθηση (Koinsep.org, 2023).

Στους ίδιους περίπου άξονες θα κινηθούν και οι προτάσεις για την ανάπτυξη κοινωνικών επιχειρήσεων που στοχεύουν στην αειφόρο γεωργία για την Ελλάδα, που επιχειρεί να παρέχει αυτή η εργασία και οι οποίες δίνονται παρακάτω:

- **Προώθηση ή ενίσχυση των βιολογικών καλλιεργειών.** Μέσω της δημιουργίας κοινωνικών συνεταιρισμών βιολογικών παραγωγών, ή της ενίσχυσης ήδη υπαρχουσών, θα μπορούσε η χώρα μας να παράγει περισσότερα βιολογικά προϊόντα παραδοσιακών και τοπικών καλλιεργειών χωρίς τη χρήση χημικών λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων και να τα διαθέτει στο κοινό μέσω φυσικών ή ηλεκτρονικών καταστημάτων. Με τον τρόπο αυτό η αγορά θα ήταν πλούσια σε προϊόντα τέτοιου είδους και οι καταναλωτές θα συναντούσαν όλο και περισσότερα στην αγορά ενισχύοντας αυτές τις προσπάθειες και μαθαίνοντας να στηρίζουν την διατροφή τους σε περισσότερο ποιοτικά προϊόντα.

- **Υποστήριξη αγροτικών επιχειρήσεων κοινωνικού χαρακτήρα.** Η υποστήριξη μπορεί να είναι δύο ειδών, είτε κρατική που να παρέχετε από το κράτος είτε να σημαίνει την ίδρυση κοινωνικών επιχειρήσεων, που θα υποστηρίζουν μικροκαλλιεργητές και νέους αγρότες. Στην τελευταία δε περίπτωση, αφορά την συσπείρωση των αγροτών υπό την αιγίδα των Κοιν.Σ.Επ., όπου οι πρώτοι θα μπορούν να καλλιεργούν και διανέμουν τα προϊόντα τους.

- **Ενίσχυση της γεωργικής έρευνας και καινοτομίας.** Η έρευνα είναι πολύ σημαντική καθώς αποδεικνύει μέσα από μελέτες την κατάσταση του περιβάλλοντος και τα οφέλη της αειφόρου γεωργίας. Έτσι, προτείνεται η ίδρυση κέντρων έρευνας και εκπαίδευσης που θα εστιάζουν στην ανάπτυξη αειφόρων γεωργικών πρακτικών και στη βελτίωση της παραγωγικότητας μέσω καινοτόμων λύσεων αλλά και η συνεργασία των Κοιν.Σ.Επ. με πανεπιστήμια και ερευνητικά ιδρύματα για την βέλτιστη κατάρτιση και την συνέπεια ως προς τις δράσεις.

- **Ανάπτυξη τοπικών αγορών και δικτύων διανομής.** Όπως είδαμε δεν υπάρχουν σε όλες τις Κοιν.Σ.Επ. καταστήματα φυσικά ή ηλεκτρονικά. Προτείνεται η ανάπτυξη των δικτύων και η δημιουργία αγορών τοπικών προϊόντων, που θα επιτρέπουν στους παραγωγούς να πωλούν απευθείας στους καταναλωτές τα προϊόντα τους, ενισχύοντας την τοπική οικονομία.

- **Εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση του κοινού.** Φυσικά και όσες προσπάθειες και αν γίνουν από την μεριά των Κοιν.Σ.Επ. αν ο κόσμος στον οποίο απευθύνονται δεν είναι ενημερωμένος δεν θα μπορούσε το έργο τους να λαμβάνει αντίκρισμα. Σε αυτήν την προσπάθεια σημαντικός αγωγός, όπως είδαμε έχουν υπάρξει και οι ΜΚΟ. Προτείνεται η οργάνωση διαδραστικών εργαστηρίων και δράσεων, που θα φέρνουν κοντά το ευρύ κοινό με τέτοιες προσπάθειες όπως έχει ήδη αναφερθεί μια τέτοια, όπου γίνεται πράξη από την Κοιν.Σ.Επ. Επτάστικός και αφορά στην υιοθέτηση ενός υπεραιωνόβιου ελαιόδεντρου. Κατά αντιστοιχία θα μπορούσαν να οργανωθούν εργαστήρια συλλογής καρπών, εργαστήρια μαγειρικής παραδοσιακών συνταγών με βιολογικά προϊόντα, τουριστικές και περιηγητικές δραστηρίοτητες γύρω από την γεωργία.
- **Προώθηση της κυκλικής οικονομίας.** Μια πολύ σημαντική δράση της Κοιν.Σ.Επ. Liofyllo, έχει ήδη αναφερθεί. Θα μπορούσε αυτή να γίνει το πρότυπο και για άλλες αντίστοιχες πρακτικές που θα αξιοποιούν γεωργικά αποβλήτα για την παραγωγή άλλων προϊόντων, λιπασμάτων, ενέργειας κ.α.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agro24 (2015). ΚΟΙΝΣΕΠ στις Πρέσπες αναβιώνει παλιές πρακτικές γεωργίας και κτηνοτροφίας. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.agro24.gr/agrotika/agrotiki-epikairotita/elliniki-epikairotita/koinsep-stis-prespes-anavionei-palies-praktikes [Προβολή: 02/06/2024].

Agrogi (2024). Κτηνοτροφία - Λίγα γενικά πράγματα για την κτηνοτροφία. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://agrogi.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=45:%CE%BA%CF%84%CE%B7%CE%BD%CE%BF%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AF%CE%B1&catid=9&Itemid=115 [Προβολή 24/04/2024].

Βακάκης, Φ. (2007). Ο ρόλος της Κτηνοτροφίας στην Ολοκληρωμένη Αγροτική Ανάπτυξη. *Γεωργία - Κτηνοτροφία, Τ.4*, σσ. 67-72.

Consilium.europa (2024). Επίσημη ιστοσελίδα Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.consilium.europa.eu/el/policies/cap-introduction/#what [Προβολή: 15/05/2024].

Cna (2024).Τι είναι ακριβώς οι ΜΚΟ (Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις). Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.cna.gr/stories/ti-ine-akrivos-mko-mi-kyvernitikes-organosis/ [Προβολή: 17/05/2024].

Γιαννάκης, Η. (2013). *Πολυλειτουργική Γεωργία και Αγροτική Ανάπτυξη*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: ΓΠΑ.

Giorgoskatsadonis (2019). Αειφόρος γεωργία : Τι είναι και ποιοι οι στόχοι της ; Πηγή από το Διαδίκτυο: https://giorgoskatsadonis.blogspot.com/2019/04/blog-post_37.html [28/04/2024].

Δαμουλιανού, Χ. (2014). Η κοινωνική επιχειρηματικότητα και η διαφορά της με την παραδοσιακή. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.kathimerini.gr/economy/business/792233/i-koinoniki-epicheirimatikotita-kai-i-diafora-tis-me-tin-paradosiaki/ [Προβολή 05/04/2024].

Daoutopoulos, G. (2024). Αειφορική Γεωργία: Αρχές και Παραδείγματα. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://wikifarmer.com/el/%CE%B1%CE%B5%CE%B9%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%AD%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B4%CE%B5%CE%AF%CE%B3/ [Προβολή 25/05/2024].

Δαουτόπουλος, Γ. & Πυροβέτση, Μ. (2002). Αειφορική Γεωργία: Το όραμα της Ελληνικής Γεωργίας. *Γεωργία - Κτηνοτροφία 1*, σ. 52-60.

Elia Olive Olive Group (2024). Επίσημο προφίλ στο Facebook της Κοιν.Σ.Επ. Elia Olive Olive Group. Πηγή από το διαδίκτυο: https://web.facebook.com/eliaqualitygroup [Προβολή 28/04/2024].

Enter (2021). Τί Είναι η Κοινωνική Επιχειρηματικότητα; Πηγή από το Διαδίκτυο: https://entre.gr/ti-einai-i-koinoniki-epicheirimatikotita/ [04/04/2024].

Eptastiktos (2024). Επίσημη ιστοσελίδα Κοιν.Σ.Επ. ΕΠΤΑΣΤΙΚΤΟΣ. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://eptastiktos.gr/ [Προβολή 09/05/2024].

Ευρωπαϊκή Αρχή Εργασίας (2018). Κοινωνική επιχείρηση: επιχειρηματικότητα με κοινωνικό αντίκτυπο. Πηγή από το Διαδίκτυο:

https://eures.europa.eu/social-enterprise-entrepreneurship-social-impact-2018-10-18_el [Προβολή 04/04/2024].

Zeidoros (2024). Επίσημη ιστοσελίδα Κοιν.Σ.Επ. Ζείδορος. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://zeidoros.com/i-epixeirisi-zeidoros/ [Προβολή: 01/06/2024].

Κίζος, Α. (2013). *Γεωγραφία της Υπαίθρου, Ενότητα: Γεωργία - Κτηνοτροφία (Ι)*. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου - Τμήμα Γεωγραφίας.

ΚΕΣΥΠ Λ. Πύργου (2008). *Οδηγός Επιχειρηματικότητας.* ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ - Γ΄ΚΠΣ, Κέντρο Συμβουλευτικής Πορσανατολισμού Λευκού Πύργου.

Koinsep.org (2023). Αναλυτικές προτάσεις και ιδέες για την προώθηση των Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων στην κοινωνία. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://koinsep.org/%CE%B9%CE%B4%CE%AD%CE%B5%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%8E%CE%B8%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%83%CE%B5%CF%80/[Προβολή: 04/06/2024].

Koinseppalaiovraha (2024). Επίσημη ιστοσελίδα Κοιν.Σ.Επ. Παλαιοβράχα. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.koinseppalaiovraha.gr/pistopoiiseis/ [Προβολή: 01/06/2024].

Kasioskoinsep (2024) Επίσημη ιστοσελίδα Κοιν.Σ.Επ Κάσσιος. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.kasioskoinsep.gr/ [Προβολή: 01/06/2024].

Κορρές, Γ. & Μανώλης, (2011-12). *Επιχειρηματικότητα.* Μονάδα Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Κυριακίδη, Λ. (2019). Η «Παλαιοβράχα» δίνει το παράδειγμα. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.efsyn.gr/arheio/gia-kalo/204717_i-palaiobraha-dinei-paradeigma [Προβολή: 01/06/2024].

Μακρής, Γ. (2023). Οι 67.000 νέοι αγρότες, τα 730 εκατ. και η πρωτιά της Ελλάδας. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.powergame.gr/ikonomia/438760/oi-67-000-neoi-agrotes-ta-730-ekat-kai-i-protia-tis-elladas/ [Προβολή: 16/05/2024].

Μανιφάβα, Δ. & Γεωργιοπούλου, Τ. (2024). Αγροτικός τομέας, ο μεγάλος ασθενής – Τι δίνει η κυβέρνηση, τι απαντούν οι αγρότες. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.kathimerini.gr/society/562882036/agrotikos-tomeas-o-megalos-asthenis-ti-dinei-i-kyvernisi-ti-apantoyn-oi-agrotes/ [Προβολή: 15/05/2024].

McCullough, D. & Medina, B. (2019). Τι είναι επιχειρηματικότητα; Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.liberal.gr/think-tanks/ti-einai-i-epiheirimatikotita [Προβολή: 03/04/2024].

OECD (1995), Sustainable Agriculture: Concepts, Issues and Policies στο *OECD Countries*, Παρίσι: OECD.

Παπαγρηγορίου, Α., & Ζάβαλη, Μ. (2023). Κυκλική οικονομία και επιχειρηματικότητα στον αγροδιατροφικό τομέα [Μεταπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

Παπαδόπουλος, Α.Γ. και Πατρώνης, Β. (2003), "Αειφόρος Αγροτική Ανάπτυξη: Πολυλειτουργικότητα της Γεωργίας και Κοινωνική Οικονομία", στο Η. Μπεριάτος

και Δ. Ψαλτόπουλος (επιμ), *Περιβάλλον και Ανάπτυξη της Υπαίθρου: Οικονομικές,*

Γεωγραφικές και Περιβαλλοντικές Πτυχές, Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 181-202.

Πετρουλάκης, Ι. (2024). Αποτελεί η γεωργία – κτηνοτροφία περίπου το 4% του ΑΕΠ της χώρας; Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.insider.gr/oikonomia/307473/apotelei-i-georgia-ktinotrofia-peripoy-4-toy-aep-tis-horas [Προβολή 15/05/2024].

Σαρρής, Ν. (2016). Κοινωνική επιχειρηματικότητα : στην Ελλάδα , θεσμικό πλαίσιο , τάσεις προοπτικές. Στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.) *Πρακτικά 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας Η Ελληνική Κοινωνία στο Σταυροδρόμι της Κρίσης - Έξι χρόνια μετά,* σσ. 604-613. Αθήνα: ΕΚΕ.

Speiragis (2024). Επίσημη ιστοσελίδα Κοιν.Σ.Επ. Σπειρα Γης. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://www.speiragis.gr/ [Προβολή: 01/06/2024].

Stanford (2024). What is entrepreneurship?. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://online.stanford.edu/what-is-entrepreneurship [Προβολή: 10/05/2024].

Τριαντοπούλου, Ε. (2020). Liofyllo: Μια Startup με κοινωνικό και περιβαλλοντικό αντίκτυπο. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://startupper.gr/interviews/56229/liofyllo-mia-startup-me-kinoniko-ke-perivantollogiko-antiktypo/?cn-reloaded=1 [Προβολή 09/05/2024].

Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης & Τρφίμων, 2022. *Συνοπτικό Κείμνεο Στρατηγικού Σχεδίου της ΚΑΠ 2023-2027.* Ελληνική Δημοκρατία, ΥΠ.Α.Α.Τ.

Χριστοδούλου, Ι. (2021). Η κοινωνική επιχειρηματικότητα και η βιώσιμη καινοτομία ως αναδυόμενα επιχειρηματικά μοντέλα. *ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ, Τεύχος 39*, σ. 15.

Wikifarmer (2024). Ορθή Γεωργική Πρακτική – Βασικές Αρχές. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://wikifarmer.com/el/%CE%BF%CF%81%CE%B8%CE%B7-%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CF%80%CF%81%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%83-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B5%CF%83/ [Προβολή 14/05/2024].

Wikifarmer (2024). Τι είναι η Αειφόρος - Βιώσιμη Γεωργία; Πηγή από το Διαδίκτυο: https://wikifarmer.com/el/%CF%84%CE%B9-%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%B1%CE%B5%CE%B9%CF%86%CF%8C%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CE%B9%CF%8E%CF%83%CE%B9%CE%BC%CE%B7-%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1/ [Προβολή 24/04/2024].

Wikipedia (2024). Αγροτικός τομέας στην Ελλάδα. Πηγή από το Διαδίκτυο: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%B3%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE

%BA%CF%8C%CF%82_%CF%84%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CE%B1%CF%82_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1 [Προβολή 15/05/2024].